

Research paper

Hydroliberal Diplomacy: A New Approach to Hydropolitical Relations between Iran and Its Neighbors (Case Study: The Transboundary Hiranmand River Basin)

Yashar Zaki*: Associate Professor, Department of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran

Mohammad Yousefi Shatouri: Ph.D student in Political Geography at the Faculty of Geographical Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Received: 2024/11/10
Accepted: 2025/09/05
PP: 27-44

Use your device to scan and read the article online

Keywords: *Water diplomacy, hydropolitical relations, transboundary river basins, Iran, and Hiranmand.*

Abstract

Undoubtedly, water has become a political issue closely tied to the pursuit of power, and water diplomacy has emerged as the art of compromise and cooperation over shared water resources in hydropolitical relations between riparian states. In Iran, given the numerous water disputes in its shared transboundary river basins, water diplomacy with neighboring countries is an essential necessity and should be prioritized within the national macro-decision-making framework. This research aims to explore and analyze transboundary water agreements and the practice of water diplomacy in the hydropolitical relations between Iran and Afghanistan within the transboundary Hiranmand River basin. The research questions are: What are the challenges in the hydropolitical relations between Iran and Afghanistan? And what role can water diplomacy play in mitigating these hydropolitical conflicts? Accordingly, this study was conducted using a descriptive-analytical approach, relying on library and documentary resources. Based on findings derived from documents provided by the Ministry of Energy and the Research Center of the Islamic Consultative Assembly, the results indicate that Iran occupies a downstream position in the transboundary Hiranmand River basin, while Afghanistan holds a position of hydropower advantage. Historically, the water diplomacy mechanisms in the hydropolitical relations between Iran and Afghanistan in the Hiranmand Basin have been largely passive since 1872 AD. There is a pressing need for Iran to actively engage in both potential and actual water diplomacy in this basin to resolve outstanding issues in the shared transboundary basin with Afghanistan and to strengthen the foundations of cooperation aimed at reducing tensions and competition.

Citation: Zaki, Y., & Yousefi Shatouri, M. (2025). **Hydroliberal Diplomacy: A New Approach to Hydropolitical Relations between Iran and Its Neighbors (Case Study: The Transboundary Hiranmand River Basin)**. *Journal of Regional Planning*, 15(59), 27-44. <https://doi.org/10.82597/jzpm.2025.1190039>

* **Corresponding author:** Yashar Zaki, **Email:** yzaki@ut.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

The water crisis, particularly in transboundary river basins, has become one of the most critical environmental and security challenges. As water scarcity intensifies, tensions between basin countries escalate. In Asia, where high population density and limited resources prevail, this crisis is especially severe. Iran, which shares transboundary rivers in all four geographical directions, faces diverse hydropolitical challenges in addressing these issues. Notably, in the Hirmand River basin, Iran, as a downstream country, encounters difficulties in water allocation and utilization because Afghanistan, leveraging its upstream position and strategic interests, has disregarded international legal principles and previous agreements by initiating the construction of water infrastructure. Under these circumstances, strengthening water diplomacy can serve as an effective tool to reduce tensions, reassess past agreements, and improve hydropolitical relations between the two countries.

Methodology

The present study is applied research in terms of purpose and quality, employing a descriptive-analytical method to examine the role of water diplomacy in the hydropolitical relations between Iran and Afghanistan within the transboundary Hirmand River basin. Utilizing a theoretical framework of hydroliberal diplomacy, the study analyzes water diplomacy and the most significant hydropolitical problems and challenges between the two countries, based on documents related to the border waters of the Hirmand River. Data collection was conducted through questionnaires and supplemented by library resources and documents, including scientific articles, books, and transboundary water records from the Ministry of Energy and the

Research Center of the Islamic Consultative Assembly.

Results and Discussion

The Helmand River Basin, one of the most significant transboundary rivers between Iran and Afghanistan, has long been a focal point of political and environmental conflicts. Despite historical agreements—most notably the 1972 treaty—an effective and sustainable mechanism for the equitable management of this shared resource has yet to be established. Leveraging its upstream position and constructing dams such as Kamal Khan and Kajaki, Afghanistan has gradually emerged as a regional hydro-hegemon, using water as a tool of power. Meanwhile, Iran, particularly in the Sistan region, remains heavily dependent on the river and suffers from weak water diplomacy and an inability to fully utilize international mechanisms. Issues such as reduced water allocations, unilateral dam construction, neglect of environmental needs, and the politicization of water resources have strained bilateral relations. In this context, redefining water diplomacy at multilateral levels, developing a new treaty grounded in environmental considerations, strengthening technical and diplomatic capacities, and investing in alternative water resources are key strategies to overcome the crisis. Today, the Helmand River is not merely an environmental concern but has become a geopolitical and security challenge that demands a coordinated, proactive, and international response.

Conclusion

Within the framework of the hydroliberal approach to diplomacy, the Hirmand River can be transformed from a source of tension into an opportunity for cooperation and convergence, provided that the two countries move beyond a confrontational mindset toward dialogue, institutional trust-building, and participatory management. Strengthening this approach will pave the way for creating sustainable and balanced agreements that simultaneously address shared interests, human needs, and regional security.

مقاله پژوهشی

هیدرولیبیرال دیپلماسی؛ رویکردی نوین در روابط هیدروپلیتیکی ایران و همسایگان (مطالعه موردی: حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند)

یاشار ذکی*؛ دانشیار گروه جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران
محمد یوسفی شاتوری؛ دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

چکیده

بی‌تردید امروزه آب به یک جستار سیاسی در رابطه با حصول قدرت در آمده و دیپلماسی آب به عنوان هنر سازش و همکاری بر روی منابع آب‌های مشترک در روابط هیدروپلیتیکی میان دولت‌های ساحلی ظهور پیدا کرده است. در ایران با توجه به این که اختلافات آبی متعددی در حوضه رودخانه‌های فرامرزی مشترک آن وجود دارد، به نظر می‌رسد که دیپلماسی آب با همسایگان یک نیاز ضروری است و می‌بایستی در دستگاه تصمیمات کلان ملی اهمیت داده شود. هدف از این پژوهش، واکاوی و تحلیل اسناد آب مرزی دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی ایران و افغانستان در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند می‌باشد. سوال پژوهش بدین صورت است که در روابط هیدروپلیتیکی ایران و افغانستان چه مشکلاتی وجود دارد؟ و دیپلماسی آب چه نقشی می‌تواند در فروکاست معضلات هیدروپلیتیکی داشته باشد؟ بر این اساس، این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی صورت پذیرفته و بر اساس یافته‌های تحقیق که با استفاده از اسناد وزارت نیرو و مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی انجام شده است، نتایج حاکی از آن بوده که ایران در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند در موقعیت پائین‌دستی قرار دارد و افغانستان نیز در موقعیت هیدروپاور. به لحاظ تاریخی، دستگاه دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی ایران و افغانستان در حوضه هیرمند از سال ۱۸۷۲ م. تاکنون به صورت متغیله عمل شده که نیاز است ایران در این حوضه وارد دیپلماسی آب بالقوه و بالفعل شود که از یک طرف بتواند مسائل حل‌نشده خود را در حوضه فرامرزی مشترک با افغانستان حل کند و از طرفی بر تقویت پایه‌های همکاری با هدف کاهش دامنه تنش‌ها و رقابت‌ها تلاش کند.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۴
شماره صفحات: ۲۷-۴۴

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید

واژه‌های کلیدی:

دیپلماسی آب، روابط هیدروپلیتیکی، حوضه رودخانه‌های فرامرزی، ایران، هیرمند.

استاد: ذکی، یاشار و یوسفی شاتوری، محمد (۱۴۰۴). هیدرولیبیرال دیپلماسی؛ رویکردی نوین در روابط هیدروپلیتیکی ایران و همسایگان (مطالعه موردی: حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند). فصلنامه برنامه ریزی منطقه‌ای، ۱۵(۵۹)، ۲۷-۴۴. <https://doi.org/10.82597/jzpm.2025>. 1190039

* نویسنده مسئول: یاشار ذکی، پست الکترونیکی: yzaki@ut.ac.ir

این مقاله مستخرج از پایان نامه کارشناسی ارشد آقای محمد یوسفی شاتوری در دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران می‌باشد.

مقدمه

از آن‌جا که آب مسلماً یکی از منابع طبیعی حیاتی برای جوامع و سکونتگاه‌های انسانی می‌باشد و منبعی است سیال که از مرزهای کشورها عبور می‌کند؛ این امر استفاده و تخصیص آن را اغلب سیاسی جلوه داده و منجر به ایجاد ترتیبات همکاری آب فرامرزی مختلف به ویژه در حوضه رودخانه‌های فرامرزی مشترک میان چندین کشور شده که این همکاری آب فرامرزی مبتنی بر پتانسیل منافع مشترک است و دارای یک پایه نهادی قوی بر اساس دو کنوانسیون جهانی آب فرامرزی می‌باشد (Keskinen & Others, 2021:1). از این رو، امروزه یکی از مسائل زیست‌محیطی را می‌توان بحران آب و چالش‌های امنیتی ناشی از آن دانست. به همین دلیل، آب‌های فرامرزی مهم‌ترین چالش‌های امنیتی در روابط هیدروپلیتیکی بروز کرده که حل و فصل این مناقشات و توافقات بر سر آب‌های فرامرزی همواره با چالش‌های گوناگونی رو به رو بوده که دستیابی به یک راه‌حل مورد توافق را دشوار کرده است (Amini et al, 2021:1). طوری‌که، با کمبود رو به تزاید آب که درگیری‌های آبی را میان کشورهای حوضه رودخانه‌های فرامرزی تشدید نموده؛ قاره آسیا بیش از همه مستعد درگیری‌های آبی بین‌کشوری بوده که با حدود ۶۰ درصد جمعیت جهان، این قاره از کمبود آب رنج می‌برد؛ زیرا در این منطقه کمتر از نیمی از میانگین آب شیرین موجود برای هر ساکن در سطح جهان وجود دارد و از سوی دیگر، حدود ۱/۵ میلیارد نفر در منطقه در حوضه رودخانه‌های مشترک زندگی می‌کنند؛ اما تعداد بسیار اندکی از رودخانه‌های فرامرزی در آسیا تحت معاهدات مربوط به آب قرار می‌گیرند و برای محدوده‌های فرامرزی که به‌واسطه معاهدات اداره می‌شوند، درگیری‌های آبی بین‌کشوری همچنان حاد است.

کشور ایران با همسایگان خود در چهار جهت جغرافیایی دارای حوضه رودخانه‌های فرامرزی آبی مشترک است که مسأله آب و چگونگی مدیریت آن دچار حساسیت‌های خاصی شده است. لازم به ذکر است که ایران در هر کدام از این حوضه رودخانه‌های فرامرزی مشترکی که با همسایگان خود دارد، دارای موقعیت هیدروپلیتیکی ویژه و متفاوتی است. علاوه بر این، کشور ایران در هر کدام از حوضه رودخانه‌های فرامرزی از نظر شیوه تقسیم آب‌های مرزی با همسایگان خود اختلاف داشته و در مواردی یک جنگ تمام عیار را تجربه کرده است (Khalidi & Others, 2014:54). در همین راستا، در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند، کشور ایران که در موقعیتی پائین‌دستی قرار دارد این مسأله بر وزن ژئوپلیتیکی کشور در محور شرق تأثیر گذاشته و عمدتاً به عنوان منبعی برای تهدید یا فرصت وجود داشته و ممکن است در آینده نه چندان دور بر زمینه تنش‌ها و درگیری‌ها در مناسبات و سیاست‌های خارجی دو کشور ایران و افغانستان بر سر تخصیص و بهره‌برداری از آب رودخانه هیرمند افزوده شود. علاوه بر این، افغانستان به دلیل موقعیت هیدروپاوری خود سعی کرده تا راهبرد هیدرورنالیستی (خودتفسیری) در حوضه مشترک رودخانه فرامرزی هیرمند، تمام قراردادهای آبی را که میان خود با جمهوری اسلامی ایران منعقد کرده به نفع خودش تمام کند. از طرفی دیگر، افغانستان همیشه درصدد آن است که با رعایت نکردن اصول حقوقی و حقایق قانونی نواحی پائین‌دست در حوضه، سازه‌های آبی متعددی را بر روی این رودخانه احداث کند. بر این اساس، با توجه به این که میزان بهرمندی و بهره‌برداری از آب رودخانه هیرمند به عنوان منبع بالقوه برای مناقشه میان دو کشور وجود دارد و نیز امروزه بر دامنه آن افزوده شده است؛ لازم است تا توجه ویژه‌ای به دیپلماسی آب برای عادی‌سازی روابط هیدروپلیتیکی میان دو کشور شود و از طرفی دو کشور قراردادهای چند دهه اخیر را مورد بازبینی جدی قرار دهند. بر این اساس، بایستی دیپلماسی آب در سیاست خارجی کشور ایران در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند اهمیت داده شود تا از این طریق بتوان از یک‌سو پایه‌های همکاری خود را با افغانستان تقویت شود و از طرفی بر مسائل و چالش‌های هیدروپلیتیکی در حوضه مذکور فائق آمد.

این پژوهش به دنبال بررسی نقش دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند و با رویکرد نظری هیدرولیبیرال دیپلماسی به عنوان رویکرد نوینی با تأکید بر هیدروپاوری افغانستان است. سوال‌های اصلی این تحقیق این است که: در روابط هیدروپلیتیکی ایران و افغانستان چه مشکلاتی وجود دارد؟ و دیپلماسی آب چه نقشی می‌تواند در فروکاست معضلات هیدروپلیتیکی داشته باشد؟ در پاسخ به این سوال‌ها، نگارندگان در این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و منابع کتابخانه‌ای و اسنادی درصدد بررسی تاریخی دستگاه دیپلماسی آب هیدروپلیتیکی ایران و افغانستان در حوضه هیرمند بوده‌اند. در همین راستا، به نظر می‌رسد که از سال ۱۸۷۳م. تاکنون دستگاه دیپلماسی آب به صورت منفعلانه عمل کرده و نیاز است تا ایران برای کاهش دامنه تنش‌ها و رقابت‌ها در این حوضه وارد دیپلماسی آب بالقوه و بالفعل شود.

پیشینه تحقیق و مبانی نظری

با نگاهی به تحقیقات پیشین مشاهده می‌شود که مطالعات صورت گرفته در زمینه دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند بسیار غنی نبوده است. بنابراین در بررسی‌های انجام شده، مهم‌ترین مطالعاتی که در این زمینه وجود دارد به برخی از آن‌ها در زیر اشاره شده و در گام بعد وجه تمایز مطالعه حاضر با آثار دیگر توضیح داده شده است.

مطالعه بدیعی ازندهای و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «نقش تغییرات مورفولوژی رودخانه مرزی هیرمند در روابط سیاسی ایران و افغانستان» بیان می‌کنند که مرز رودخانه هیرمند میان دو کشور ایران و افغانستان بر روی بخشی از تغییرپذیرترین بستر رودخانه قرار گرفته است؛ مسأله‌ای که از ابتدا تاکنون منشأ بروز اختلافات مرزی میان دو کشور شده و در آینده نیز زمینه‌ساز بروز مشکلاتی به‌ویژه برای ایران خواهد بود. در پژوهشی دیگر با عنوان «دیپلماسی مدیریت آب در حوضه آبریز رودخانه مرزی هیرمند» که توسط لطفی و قناعتی (۱۳۹۴) انجام گرفته بر اهمیت حیاتی دریاچه هامون برای زیست‌ناحیه سیستان و بلوچستان تأکید شده است. این مقاله به خشک شدن بستر هامون و نابودی تدریجی حیات دشت سیستان اشاره دارد و خاطر نشان می‌سازد که حاکمان افغانستان از دیرباز تا به امروز حقایق ایران را نادیده گرفته و رودخانه هیرمند را یک رودخانه داخلی تلقی کرده‌اند. همچنین، ساخت سد، بند و کانال‌های انحرافی در سوی افغانستان، موجب کاهش شدید آورد آب این رودخانه به دریاچه هامون شده است. دهسیری و حکمت‌آرا (۱۳۹۷) در مقاله «دیپلماسی آب ایران در قبال همسایگان» به بررسی وضعیت دیپلماسی آب میان ایران و افغانستان در سال‌های اخیر پرداخته‌اند. آنان بر این باورند که با وجود کم‌آبی‌های گسترده در ناحیه و وجود اختلافات آبی در حوضه هیرمند، دیپلماسی آب ایران علیرغم امضای قراردادهای مختلف هنوز نتوانسته پاسخ مناسبی از طرف مقابل دریافت کند. اسلامی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «راهبردهای دیپلماسی تأمین حقایق رودخانه هیرمند» به استمرار مجادلات مرزی میان ایران و افغانستان اشاره می‌کنند و معتقدند که عدم پایداری دولت افغانستان به قرارداد ۱۳۵۱ ه.ش. پیرامون تأمین حقایق رودخانه هیرمند، موجب بروز آسیب‌ها و مشکلات متعددی از جمله خشکی دریاچه هامون در ناحیه سیستان شده است. در نهایت، کامیاب و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «دیپلماسی آب در مرزهای رودخانه‌ای (مطالعه موردی: رودخانه مرزی هیرمند)» تأکید می‌کنند که عواملی چون عدم مدیریت صحیح، عدم رعایت حقایق، سدسازی‌های گسترده و تعارض منافع میان کشورهای بالادست و پایین دست از دلایل اصلی اختلافات پیرامون رودخانه مرزی هیرمند هستند. آنان پیشنهاد می‌دهند که تشکیل کارگروهی مشترک جهت سیاست‌گذاری منسجم و قابل تفاهم و نیز تعامل دیپلماتیک بر سر منابع مشترک آبی می‌تواند راه‌حلی مناسب برای حل اختلافات میان دو کشور باشد.

در پیشینه خارجی می‌توان به این آثار اشاره کرد: فولونگ (۲۰۰۶) در مقاله‌ای با عنوان «نظریه‌های پنهان، آب‌های آشفته: روابط بین‌الملل، تله سرزمینی و آب‌های بین‌المللی» به بررسی جریان‌های آبی فرامرزی از منظری مبتنی بر چارچوب‌های ضمنی روابط بین‌الملل پرداخته است. وی با استفاده از مطالعه موردی مدیریت منابع آب‌های مشترک در توسعه آفریقای جنوبی، تلاش می‌کند نقش نظریه‌های پنهان در شکل‌گیری سیاست‌ها و تعاملات مرتبط با آب‌های بین‌المللی را مورد واکاوی قرار دهد. در مقاله‌ای دیگر با عنوان «هیدروپلیتیک در تضاد و همکاری»، رای و همکاران (۲۰۱۷) بر نقش نهادهای ژئوپلیتیکی در مدیریت منابع آب‌های مشترک تأکید می‌ورزند. آنان همچنین به خطرات ناشی از نابرابری‌های هژمونیک در رودخانه‌های فرامرزی اشاره دارند که می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری تنش‌ها و تعارض‌های آبی میان کشورها شود. وارنر و دیمین (۲۰۲۰) نیز در مقاله‌ای با عنوان «توانمندسازی هیدرودیپلماسی» به این موضوع پرداخته‌اند که چگونه یک قدرت گسترده‌تر می‌تواند درک ما را از پویایی‌های پیچیده تضادهای آبی عمیق‌تر کرده و افق‌های تازه‌ای را برای تحلیل و مدیریت منازعات منابع آب مشترک پیش روی نهادهای بین‌المللی و منطقه‌ای بگشاید.

با بررسی مطالعات صورت گرفته فوق، علیرغم این که در این زمینه منابع اندکی وجود دارد. مشخص می‌شود که تاکنون مطالعه خاصی که بتواند به‌طور اساسی و بر پایه رویکرد نظری هیدرولبیرال دیپلماسی به‌عنوان رویکردی نوین به منظور حل چالش‌های پایدار و مسائل مورد تنش و اختلاف آفرین با تأکید بر زمینه‌های دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی دو کشور در حوضه فرامرزی اروندرود را بررسی کند، وجود نداشته است. بنابراین، وجه تمایز این مطالعه با مطالعات پیشین صورت گرفته در همین رویکرد نظری به کار گرفته شده می‌باشد که مقاله حاضر سعی دارد زمینه را برای تحقیقات بعدی فراهم کند. بنابراین، تحلیل وضعیت دستگاه دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی حوضه با رویکرد نظری مذکور، فی‌الواقع نوآوری و بداعت پژوهش حاضر با آثار قبلی محسوب می‌شود.

در نهایت، این پژوهش علیرغم این که به اهم مستندات آب‌های مرزی در روابط هیدروپلیتیکی کشورهای ساحلی حوضه اروندرود اشاره دارد، به مهم‌ترین معضلات و مشکلات هیدروپلیتیکی هر حوضه به‌صورت مجزا پرداخته است.

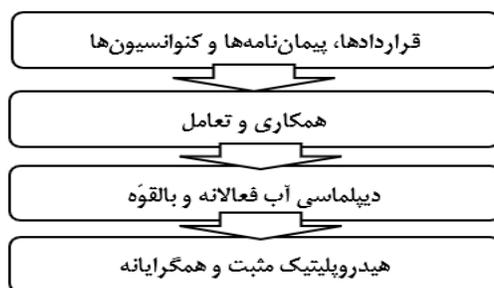
رویکرد نظری هیدرولبیرال دیپلماسی

لبیرالیسم، به‌عنوان یکی از مکاتب فکری و فلسفی و اخلاقی در روابط بین‌الملل محسوب می‌شود (Nejati, 2021: 512) که اصالت را بر نهادسازی و ایجاد رژیم‌های بین‌المللی می‌دهد و اعتقاد دارد که در فرایندی مناسب و با مدیریتی کارآمد و با تدبیری شایسته می‌توان به همکاری و توافقات عمده‌ای در عرصه

روابط بین‌الملل دست یافت (Taghizadeh Ansari, 2014). بدین ترتیب، می‌بایستی اذغان داشت که مبانی و مفروضات فلسفی رئالیسم بر تعارض و رقابت در عرصه نظام بین‌الملل تأکید دارد و معتقد است که همکاری بین کشورها تنها زمانی امکان‌پذیر است که به تأمین منافع ملی و امنیت ملی کمک کند و روابط بین دولت‌ها متأثر از قدرت نظامی و منابع طبیعی است (Beer & Hariman, 2012). طوری که، لیبرال‌ها برخلاف رئالیست‌ها که معتقد به تعارض منافع هستند، به این نگرش اعتقاد دارند که در بین انسان‌ها هماهنگی منافع وجود دارد و این هم‌نواپی در منافع جامعه نیز منطبق خواهد بود. به‌طور کلی، لیبرال‌ها بر رفاه افراد به‌عنوان عنصر اساسی در یک نظام سیاسی که با قدرت کنترل‌نشده مانند سلطنت یا دیکتاتوری است، مشخص می‌شود. بنابراین، دغدغه اصلی لیبرالیسم‌ها ایجاد نهادهایی است که با محدودکردن و کنترل قدرت سیاسی از آزادی فردی محافظت کنند (Jeffrey & Meiser, 2018).

از دهه ۱۹۹۰ م. پارادایم لیبرالیسم وارد مباحث هیدروپلیتیکی شد. ورود این نگرش به مطالعات هیدروپلیتیکی منجر به ایجاد تفکرات همکارانه نسبت به مقوله مناسبات آبی شده است. از این رو، اغلب نظریه‌پردازان این پارادایم اعتقاد دارند که وجود تضاد منافع و مناقشه میان بازیگران دولتی (کشورهای ساحلی) با برآوردن ارزش اقتصادی آب و یا ایجاد نهادها و رژیم‌های آبی مشترک قابل مدیریت است و این مکانیزم می‌تواند مناقشات آبی را به همکاری مبدل سازد (Mianabadi & Ghoreshi, 2022). بدین ترتیب، این نگرش در مناسبات هیدروپلیتیکی از عنصر «آب» به‌عنوان عامل همکاری یاد می‌کند. در روابط دیپلماتیک دولت‌های ساحلی، حوضه رودخانه‌های مشترک فرامرزی که اغلب چندین کشور بهره‌بردار دارای منافع مشترکی هستند، اهمیت منابع آبی به‌عنوان عاملی برای صلح و مسالمت‌آمیز در روابط میان دولت‌های ساحلی بروز پیدا کرده و تلاش می‌کند تا به لحاظ سیاسی، حقوقی و اقتصادی و نظایر آن وضعیت پایداری را ایجاد کند. در همین راستا، نظریه هیدرولیبرال دیپلماسی که به اهمیت و جایگاه دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی حوضه رودخانه‌های فرامرزی مشترک با محوریت همکارانه تأکید دارد، برگرفته از این مکتب فلسفی [لیبرالیسم] بوده که توسط نگارندگان مطرح شده و سعی دارد تا نگاه تعامل‌محوری را به منابع آب‌های مشترک عرضه کند. لذا، این رویکرد نظری که در نظام روابط بین‌الملل بر سر منابع آب‌های مشترک میان دولت‌های ساحلی کاربرد مؤثری دارد، به تمامی قراردادها و پیمان‌نامه‌های آبی که در میان دولت‌های ساحلی در فضای دیپلماتیکی طرفین انعقاد شده است، اهمیت می‌بخشد. این نظریه برخلاف نظریه جنگ آب است که از زیرمجموعه‌های نظری مکتب فلسفی رئالیسم محسوب می‌شود و به وجود چالش‌ها و جنگ‌های آینده بر سر منابع آب تأکید دارد. اما هیدرولیبرال دیپلماسی به‌عنوان یک نظریه نوین در روابط بین‌الملل مطرح شده که بر محوریت صلح و همکاری میان دولت‌های ساحلی حوضه رودخانه‌های فرامرزی متمرکز است و منابع آب‌های مشترک را ابزار سیاسی برای درک چگونگی مدیریت و کنترل آن می‌داند که بتواند حکومت‌ها را به سمت هیدروپلیتیک مثبت و همکاری سوق دهد.

در نهایت، نظریه هیدرولیبرال دیپلماسی به‌عنوان نظریه نوظهور و کاربردی در عرصه روابط بین‌الملل به ویژه در بُعد دیپلماسی آب و سیاست خارجی، اغلب بازیگران و ذی‌مدخلان حوضه رودخانه‌های فرامرزی مشترک امروزه ورود پیدا کرده و برخلاف سایر نظریه‌های رئالیستی که بر مناقشه محور بودن منابع آب‌های مشترک اهمیت می‌دهند، بر نگاه تعامل، همکاری، مسالمت و مدیریت یکپارچه منابع آب‌های مشترک تأکید دارد. به گونه‌ای که بتوان از طریق یک هنر سازش و همکاری در روابط دیپلماتیکی حوضه رودخانه‌های مرزی مشترک به تقسیم عادلانه آب میان ذی‌مدخلان دست یافت. بنابراین، در این پژوهش سعی شده تا با رویکرد نظری هیدرولیبرال دیپلماسی که رویکردی نظری نو و کاربردی در سطح مناسبات و روابط هیدروپلیتیکی حوضه رودخانه‌های مشترک فرامرزی (ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی) می‌باشد، مطرح شود و نقش مهمی را در تبیین دیدگاه‌ها و سیاست‌های خارجی دولت‌ها بازی کند. همچنین، این رویکرد نظری در صدد آن است تا به منابع آب‌های مشترک، نگاه تعامل محور از جهت وجود یک دیپلماسی بالقوه در روابط هیدروپلیتیکی حوضه رودخانه‌های مشترک مرزی داشته باشد. در صورتی که با وجود توافق‌نامه‌ها، کنوانسیون‌ها و قراردادهای آبی این امر میسر شده است، به گونه‌ای می‌توان از این طریق به یک ثبات سیاسی در حوضه رودخانه‌های مرزی و بدون مناقشه و جنگ دست یافت.

شکل ۱- مدل نظری هیدرولیبرال دیپلماسی ترسیم از: (نگارندگان، ۱۴۰۴)

هیدروپلیتیک^۱

اصطلاح هیدروپلیتیک که توسط واتربری^۲ (۱۹۷۹) معرفی شد، به معنای سیاست متأثر از منابع آب است (Nagheby & Warner, 2018:839). سیاست در مورد منابع آب در دهه ۱۹۹۰ آغاز شد و مفهوم هیدروپلیتیک توسط نویسندگان مختلف توجیه گردید. از آنجا که علم هیدروپلیتیک یک زمینه متمایزی برای تجزیه و تحلیل سیستماتیک همکاری میان‌دولتی و درگیری بر سر منابع آب‌های مشترک می‌باشد؛ این اصطلاح یک استراتژی دولت‌محور و ملی‌گرایانه ناب است. علاوه بر این، امروزه با توجه به این که آب به یک موضوع بسیار سیاسی شده در آمده و نیز با رسیدن به تأثیرگذاری اجتماعی و سیاسی، وارد حوزه امنیتی شده است. بنابراین، امنیت اقتصادی و زیست محیطی آب کشورها را می‌توان در سه مقیاس جهانی، منطقه‌ای و محلی مورد بررسی و واکاوی قرار داد (Imran & Others, 2021:18). در همین راستا، بسیاری از محققان هیدروپلیتیک با تغییر در درک مناقشه و همکاری آب‌های فرامرزی، تعاملات بر سر این منابع را پیچیده تلقی کرده‌اند و پویایی آن را با تنش‌های سیاسی متعددی در سطوح اقدامات سیاسی چندگانه تعبیه شده در نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی و اجتماعی درهم تنیده می‌دانند. از آنجا که گفت‌وگوها می‌توانند روابط قدرت بین بازیگران یک حوضه مشترک و بین‌المللی را آشکار کنند (Allouche, 2020:287)، «تعاملات آبی - سیاسی، به یک معنا، می‌تواند به‌عنوان میدان جنگ برای ایده‌ها و قدرت باشد.» بنابراین، بررسی و چگونگی گفت‌وگوهای ساخته شده و مستقر شده، توسط چه کسی به درک پیچیدگی فرامرزی فعل و انفعالات آب کمک می‌کند. بدین ترتیب، با گسترش قلمرو مطالعات هیدروپلیتیک راه‌های جدیدی به سمت سوال ظاهراً ساده اما پیچیده باز شده است که آیا آب‌های فرامرزی منبع درگیری یا همکاری هستند؟ بنابراین، با ارائه یک رویکرد دوگانه و چندلایه به هیدروپلیتیک درک دقیق‌تری از ماهیت آب و فعل و انفعالات آب‌های فرامرزی ارائه می‌دهد (Brethaut & Others, 2021:4). به‌عبارتی دیگر، این اصطلاح زمانی مطرح شد که پتانسیل بروز درگیری و خشونت بر فراز آب‌های بین‌المللی توجیه جدیدی را به خود جلب کرد. بر این اساس، هیدروپلیتیک را می‌توان به توانایی نهادهای ژئوپلیتیکی برای مدیریت منابع آب‌های مشترک به شیوه پایدار سیاسی، بدان معنا که بدون تنش یا درگیری بین نهادهای سیاسی باشد، مربوط می‌شود (Wolf, 2007: 4).

به طور کلی، هیدروپلیتیک بر مطالعه «سیستماتیک ماهیت و پویایی درگیری و همکاری بین دولتی بر سر منابع آب‌های فرامرزی» تمرکز دارد. این دانش را می‌توان به عنوان یک جریان اصلی در ادبیات سیاسی و در خصوص درگیری‌های آب فرامرزی در نظر گرفت. از آنجا که گروه تحقیقاتی آب لندن^۳ (LWRG) عمدتاً آن را در دو دهه گذشته توسعه داده‌اند، این گروه دیدگاه خود را در مورد تسلط نقش سیاست در مسائل آب‌های فرامرزی اتخاذ کردند. آن‌ها نیز تأکید دارند که سیاست مقتدرانه ارزش‌هایی را در رابطه با آب به جامعه تخصیص می‌دهد که تعاملات آب فرامرزی را محدود می‌کند. همچنین این دیدگاه نیز چهار چارچوب تحلیلی اصلی را ارائه نموده که می‌تواند به عنوان مکانسیم‌های حل تعارض آب فرامرزی در طول دو دهه گذشته مورد استفاده قرار گیرد: هیدرهژمون^۴، پیوند متقابل آب‌های فرامرزی (TWINS)، تعامل دینامیک آب فرامرزی^۵ (DTWI)، و تحلیل تبدیلی (Tayia, 2019:23). به همین دلیل، با توجه به مسائل روز افزون هیدروپلیتیکی، مسائل ناشی از تقابل آب و سیاست در روابط بین‌الملل از اهمیت راهبردی دو چندان برخوردار شده است و نیز در حوضه رودخانه‌های فرامرزی، این مسأله به طور مستقیم در روابط و مناسبات سیاسی و امنیتی میان دولت‌ها تأثیر گذاشته و می‌تواند راهبردهای سیاست خارجی کشورها و دولت‌ها را متأثر از خود بکند (Mianabadi and Ghoreshi, 2022:150). و به روابط هیدروپلیتیکی میان کشورها معنا و مفهوم ببخشد. در نهایت، بر اساس تعریفی که از دانش هیدروپلیتیک به دست آمده آن را می‌توان علمی دانست که به بررسی و تحلیل منابع آب‌هایی می‌پردازد که میان کشورها، نظام‌های سکونتگاهی و اجتماعات انسانی، مشترک می‌باشد که الگوهای رفتاری بازیگران دولتی و کنشگران غیردولتی را در روابط دو یا چندجانبه و در سطوح مقیاس‌های مختلف منطقه‌ای و جهانی، ملی و حتی فروملی شکل می‌دهد (شکل ۲).

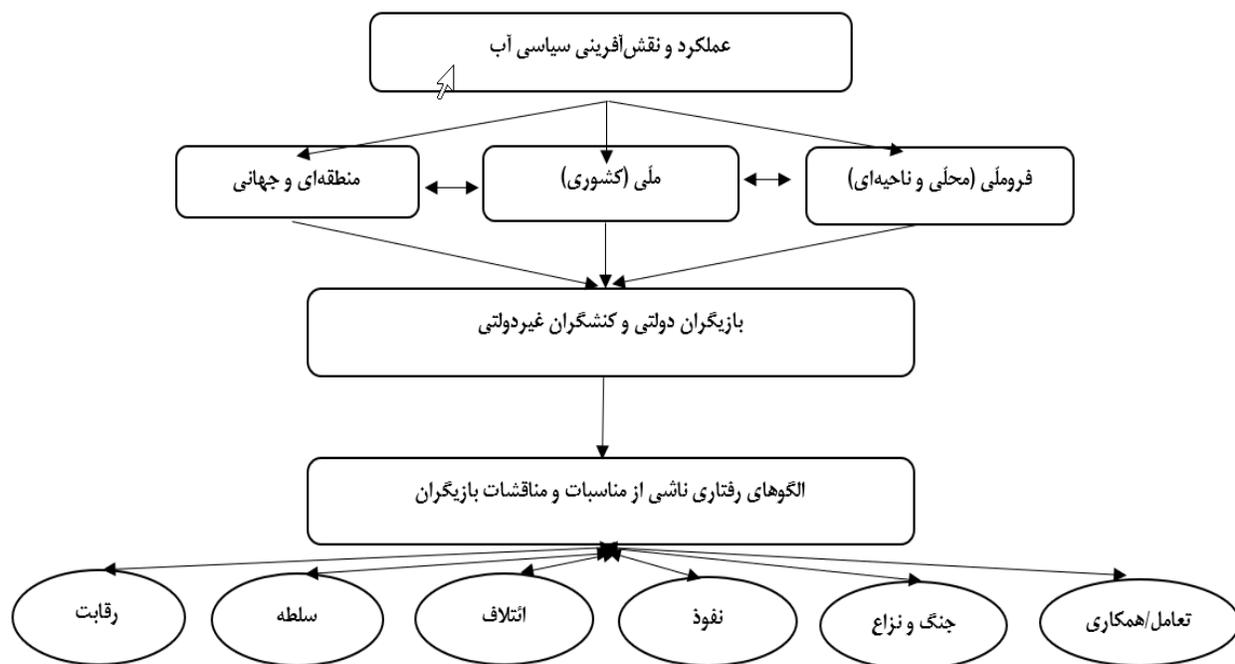
1. Hydropolitics

2. Waterbury

1. London Water Research Group

2. Hydrohegemony

3. Dynamic Transboundary Water Interaction

شکل ۲- مدل مفهومی قلمرو معرفتی هیدروپلیتیک ترسیم از: (نگارندگان، ۱۴۰۴)

هیدروپاور^۱

قدرت را می‌توان به‌طور سنتی به عنوان «توانایی بازیگران برای دستیابی به اهداف خود علیرغم مخالفت‌ها» تعریف نمود که به‌عنوان تابعی از کارآفرینی سیاسی و ساختارهای فرصت در نظر گرفته می‌شود. از آنجا که ساختار قدرت محلی و حکمرانی فراملی در ادبیات مدیریت آب برون مرزی اخیراً بر روی مفهوم مدیریت آب فرامرزی^۲ (TWM) متمرکز شده است. این پارادایم به عنوان یک ابزار حاکمیتی مرتبط با اصول همکاری و تعامل سیاسی - اجتماعی گسترده که بر روابط بین‌المللی و سطوح همکاری و توسعه تأثیر گذاشته است، شناسایی و ترویج می‌شود (Koof, 2016:19-27). در همین راستا، چهار شکل قدرت که می‌تواند در یک حوضه آب فرامرزی وجود داشته باشند، عبارتند از: موقعیت جغرافیایی، قدرت مادی، قدرت چانه‌زنی و قدرت فکری. موقعیت جغرافیایی یک کشور در یک حوضه آب فرامرزی منبع طبیعی قدرت بوده که معمولاً به نفع کشور بالادست است. قدرت مادی نیز شامل قدرت نظامی، قدرت اقتصادی، قدرت فناوری و حمایت سیاسی بین‌المللی است. قدرت چانه‌زنی، ظرفیت یک دولت را نیز برای کنترل قوانین بازی و تعیین دستور کار تعامل آب فرامرزی توصیف می‌کند. قدرت ایده‌آل (فکری) به ظرفیت یک دولت برای تحمیل و مشروعیت بخشیدن به روایت‌ها و گفتمان‌های خاص در یک حوضه آب فرامرزی اشاره می‌کند. لازم به توضیح است که روایت‌ها و گفتمان‌ها، غالباً می‌توانند فرایند حل تعارض آب را محدود و تقویت کنند. به عبارتی، آن‌ها می‌توانند جریان فرایند حل تعارض آب را ساختار دهند. بر اساس همین چارچوب، می‌توان ادعا نمود که عدم تقارن قدرت در میان کشورهای ساحلی، تقسیم آب و راهبردهای آن‌ها در بهره‌برداری از آن تعیین‌کننده تخصیص، برنامه‌ریزی و مدیریت آب فرامرزی است (Tayia, 2019:24). به‌عنوان مثال مصر در مقایسه با کشورهای ساحلی مانند اتیوپی، سودان، رواندا و تانزانیا در حوضه رودخانه نیل دارای بیشترین ظرفیت نظامی، تسلط اقتصادی و قدرت سیاسی است. این قدرت که به میزان نامتناسب زیادی از مصرف آب برای مصر تبدیل شده است؛ حتی اگر مصر سرچشمه‌های رود نیل را کنترل نمی‌کند به احترام سایر ساحل‌نشینان ضعیف‌تر بستگی دارد که می‌توانند از مزیت جغرافیایی خود در کنترل سرچشمه‌ها از رود نیل استفاده کنند. همین مسأله می‌تواند دامنه درگیری و بی‌ثباتی با مصر را افزایش دهد که در صورت لزوم از نیروی نظامی برای جلوگیری از دسترسی نامتناسب بالای خود از آب رود نیل استفاده خواهد کرد. لذا برای جلوگیری از درگیری مصر با کشورهای ساحلی ضعیف‌تر توسط قدرت سخت مصر، آن‌ها مجبور می‌شوند که با سیاست‌های تقسیم ناعادلانه آب موافقت کنند که ممکن است در درازمدت بر آن‌ها تأثیر منفی بگذارد (Kehl, 2011: 219-220). بنابراین، با توجه به فعل و انفعالات آب‌های فرامرزی که ذاتاً سیاسی هستند و توسط

1. Hydropower

2. Transboundary water management

بافت سیاسی - اجتماعی گسترده‌تر کشورهایی که در حوضه رودخانه‌های مشترک هستند، تعیین می‌شود. برخی از محققان آب فرامرزی را از رشته‌های مختلف در حال مطالعه حوضه‌های رودخانه‌ای قلمداد می‌کنند که بفهمند چگونه عدم تقارن قدرت میان کشورهای ساحلی بر تعاملات تأثیر می‌گذارد. بنابراین، با توجه به این که پیش‌تر هم نیز گفته شد، یکی از منابع قدرت، موقعیت جغرافیایی کشور ساحلی است که یک مزیت متمایز آن، این است که کشور بالادست می‌تواند جریان‌ها را دستکاری کند. همان‌طور که وارنر^۱ (۱۹۹۲) ادعا می‌کند، کشورهای بالادست تمایل دارند که از آب برای به دست آوردن قدرت بیشتر استفاده کنند. این درحالی است که کشورهای پائین‌دست از قدرت برای دستیابی به آب بیشتر استفاده می‌کنند. اگر چه کمک ایشان به این مجموعه که با رودخانه راین^۲ سروکار دارد، نشان می‌دهد که یک ساحل پائین‌دست مانند هند ممکن است خود را در مسائل کشتیرانی و ماهیگیری در مزیت قرار دهد. در این مورد، ویج^۳ و همکاران (۲۰۲۰) اشاره می‌کنند که چگونه هند و بنگلادش از منابع قدرت برای اثرگذاری بر یکدیگر و حفظ عمده وضعیت موجود در حوضه برهماپوترا استفاده می‌کند. به گونه‌ای که هند نیز به دلیل آسیب‌پذیری‌های هژمونیک و دستورالعمل‌های نامشخص در مورد رودخانه برهماپوترا وضعیت موجود را حفظ می‌کند (Ibid: 249-251). در نهایت، دولت‌های قوی از نظر نظامی و یا اقتصادی (هژمون‌های آبی) ممکن است بتوانند با روش‌های مختلفی، دولت‌های ضعیف‌تر را به توافق‌نامه‌ها و یا ترتیباتی که منصفانه نیستند، وادار کنند. در نتیجه، تعادل قدرت ممکن است جنبه‌های مهمی از هیدروپلیتیک باشد یا نه؛ زیرا موقعیت جغرافیایی (فیزیوگرافی) در امتداد رودخانه همان‌طور که در بالا بدان اشاره شد، مهم است (Zhupankhan & Others, 2017).

دیپلماسی آب

دیپلماسی آب یک مفهوم نوظهور برای پرداختن به همکاری‌های سیاسی منطقه‌ای و پیوند دادن آب با عملیات گسترده‌تر، ژئوپلیتیک و سیاست خارجی است. بحث این است که دیپلماسی آب می‌تواند به عنوان یک فرایند تثبیت شده برای یک کشور به منظور برقراری ارتباط و همکاری و نیز تأثیرگذاری بر دولت‌ها و مردم خارجی در مسیرهای دیپلماسی چندگانه، می‌تواند ابزارهای بیشتری را برای مقابله با تنش‌های مرتبط با آب و تسهیل همکاری میان کشورهای دارای آب مشترک فراهم کند (Keskinen & Others, 2021:2). به بیانی دیگر، دیپلماسی آب را می‌توان ارتباط میان دولت‌های مستقل با هدف ارتقای همکاری سازنده و تسهیل در جلوگیری از درگیری بر سر منابع آبی مشترک دانست. در حالی که به طور سنتی، در شرایط کنونی، این تعریف به سطوح مختلف دیگر نیز گسترش یافته است (Barua & Others, 2019:3). بر این اساس، دیپلماسی آب به تضادها بر سر منابع آب شیرین مانند رودخانه‌ها و سفره‌های زیرزمینی که معمولاً به آب بسیار زیاد، کم و خیلی آلوده هستند، مربوط می‌شود. در هنگام تعریف دیپلماسی آب، بسیاری از موضوعات مختلف، بازیگران و سطوح تماس به ذهن متبادر می‌شوند. طوری که، می‌توان بین دیدگاه کشورهای ساحلی در میان یکدیگر، آن کشورهایی را که در کنار یک منبع آب شیرین فرامرزی واقع شده‌اند؛ از یک سو و دیدگاه دیپلماسی تخصصی که از تخصص سیاست خارجی است، از سوی دیگر تمایز قائل شد (Genderen & Rood, 2011:2). در نتیجه با توجه به اهمیت منابع آب، همواره این موضوع باید به یک گفت‌وگو سیاسی میان کشورهایی که دارای حوضه آبریز مشترک و یا دارای رودخانه مشترکی که مرز مشترک آن‌ها را تشکیل می‌دهد، تبدیل شود. دیپلماسی که دارای توان بالقوه برخورد و خشونت یا تفاهم بر سر آب‌های بین‌المللی است. این دیپلماسی باید میان کشورهایی شکل بگیرد که دارای منافع مشترک آبی هستند و مایل‌اند منابع آب‌های مشترک خود را به نحوی مدیریت کنند که از نظر سیاسی یک وضعیت مطلوب و پایداری میان آن‌ها ایجاد گردد. طوری که، بهره‌برداری از آب رودخانه از طرف حق‌آبه‌بران بدون منازعه و خشونت مورد استفاده قرار گیرد (Kamran et al, 2017:325). از این روی، دیپلماسی آب میان کشورها موضوعیت و اهمیت پیدا می‌کند و همواره کشورها تلاش می‌کنند که برای جلوگیری از هرگونه خشونت بتوانند از طریق یک گفت‌وگو سیاسی در قالب دیپلماسی مسائل خود را در رابطه با منابع آبی مشترک با کشور مقابل برطرف سازند و همچنین باعث کاهش اختلافات و منازعات شوند (Sinai & Jamali, 2018:80). بنابراین، با توجه به اهمیت دیپلماسی آب در حل و فصل مناقشات آبی میان دولت‌های ساحلی در حوضه رودخانه‌های فرامرزی مشترک، مهم‌ترین جنبه‌های کلیدی آن به همراه نمونه‌هایی از رویکردها و مکانیسم‌های کلیدی مرتبط با آن در جدول شماره ۲ به آن اشاره شده است.

جدول ۱- مهم‌ترین جنبه‌های کلیدی دیپلماسی آب

نمونه‌هایی از رویکردها، چارچوب‌ها و مکانسیم‌های کلیدی مرتبط	جنبه‌های دیپلماسی آب
سیاسی: فرایند ذاتی سیاسی که بسیار فراتر از آب بوده و بخشی از محیط دیپلماتیک و ژئوپلیتیک گسترده‌تر است.	قوی‌ترین مسیر سیاسی: هیدرپلیتیک بحرانی؛ ژئوپلیتیک؛ سیاست خارجی؛ همکاری منطقه‌ای.
پیشگیرانه: میانجیگری صلح و پیشگیری از مناقشه.	دیپلماسی پیشگیرانه: میانجیگری صلح و ایجاد صلح؛ حل تعارض دیپلماسی چندمسیره؛ دیپلماسی یکپارچه؛ مدیریت یکپارچه منابع آب؛ تولید مشترک دانش.
یکپارچه: اتصال اشکال و سطوح متعدد نهادها و ذی‌نفعان و انواع مختلف.	ترتیبات تعاونی؛ رویکردهای اشتراک منافع؛ موافقت‌نامه‌های بین‌المللی در مورد آب‌های مشترک پایدار.
دانش همکاری: همکاری و حکمرانی خوب برای ترویج استفاده معقول و عادلانه از آب.	تولید دانش و محصولاتی مانند مدل‌های هیدرولوژیکی و ارزیابی تأثیر.
فن: ایجاد زمینه‌ای برای دیپلماسی در مورد آب، منابع مرتبط با اطلاعات و محیط‌زیست.	قوی‌ترین مسیر فنی: اطلاعات در مورد هیدرولوژی، کمیّت آب، کیفیت و زمان.

Source: (Keskinen et al, 2021: 3)

مواد و روش تحقیق

رودخانه هیرمند به عنوان مهم‌ترین و طولانی‌ترین رودخانه در شرق ایران محسوب می‌شود که در کشور افغانستان و در محدوده‌ای به طول ۱۱۰۰ کیلومتر جریان دارد و مصب آن در سیستان است. این رودخانه از کوه‌های سلیمان و بابایغما، در سلسله جبال هندوکش، در شمال غرب کابل، سرچشمه می‌گیرد و در ناحیه کهک به خاک ایران در سیستان می‌ریزد (Omidvar, 2015:115). پس از پیوستن رودخانه ارغنداب به هیرمند، این رودخانه وارد دشت مارگو شده و پس از عبور از دشت مارگو و در نزدیکی مرز ایران به سمت شمال تغییر مسیر داده و وارد دریاچه هامون در ناحیه سیستان می‌شود. از لحاظ موقعیت جغرافیایی، حوضه آبریز هیرمند میان سه کشور ایران، افغانستان و پاکستان مشترک بوده و در کشور افغانستان به نام حوضه آبریز هلمند^۱ و در بخش ایران به نام حوضه آبریز هامون معروف است. این حوضه آبریز، چهارده ولایت افغانستان و بخشی از دو استان سیستان و بلوچستان و خراسان جنوبی را در بر گرفته است. رودخانه هیرمند به‌عنوان رگه حیاتی دریاچه هامون، باعث شده تا مجادلات مرزی زیادی از ابتدای مرزبندی این دو کشور تا به امروز وجود داشته باشد. این رودخانه پس از ورود به مرز ایران و طی حدود یک کیلومتر مسافت در محلی به نام «جاریکه» در ناحیه عمومی کوهک یا نقطه‌ای به نام «دورودی» به دو شاخه به نام رودخانه سیستان و رودخانه پریان مشترک تقسیم می‌شود (Motaghi & Sadeghi, 2013, 204). در این راستا، از دو شاخه فوق، رودخانه سیستان وارد خاک ایران می‌شود و به هامون هیرمند و هامون صابری می‌ریزد. بر روی این رودخانه دو سد انحرافی کهک در بالا و زهک در پایین ساخته شده که بخشی از باقی‌مانده رودخانه سیستان پس از سد زهک به هامون هیرمند و بخش دیگر به هامون صابری وارد می‌شود. رودخانه پریان به طول ۵۵ کیلومتر، مرز دو کشور ایران و افغانستان را تشکیل می‌دهد که از جنوب به شمال جریان دارد و به هامون پوزک در افغانستان ختم می‌شود. لازم به ذکر است که طول این رودخانه از نقطه ورود به مرز ایران و افغانستان تا مصب ۷۰ کیلومتر است. علاوه بر این، رودخانه هیرمند حوضه آبریز وسیعی را شامل می‌شود که آبدهی آن در ابتدای ورود به دشت در خاک افغانستان زیاد است که نیمی از آن قبل از رسیدن به مرز مشترک دو کشور توسط دو سد مخزنی ارغنداب و کجکی در خاک افغانستان مورد استفاده و کنترل قرار می‌گیرد. از لحاظ ژئوهیدرولوژیکی، آب رودخانه هیرمند بیشتر از ذوب برف‌های ارتفاعات هندوکش تأمین می‌شود که رژیم آن برفی - بارانی و آب آن دائمی است. لازم به توضیح است که جریان آب این رودخانه نامنظم است و قسمت وسیعی از آب آن در فاصله بین ماه‌های اسفند تا خرداد به سیستان می‌رسد که معمولاً از آذر ماه، دبی آب آن افزایش می‌یابد و از فروردین ماه تا خرداد جریان دبی آب آن کاهش پیدا می‌کند و در شهریور ماه به حداقل می‌رسد که دارای رژیم آبدی متغیر در طول سال است (Omidvar, 2015: 115-116; Ahmadian Shalchi, 2010: 67; Gorgich) & Khzaei, 2019: 54). همچنین، متوسط بارش سالیانه در حوضه آبریز هیرمند، از ۵۰ میلی‌متر در جنوب و غرب آن تا ۳۰۰ میلی‌متر در شمال و شرق حوضه متغیر است. بر اساس آمارهای ثبت شده در سازمان هواشناسی ایستگاه زابل؛ از سال ۱۹۶۶ تا ۲۰۱۵ م. متوسط بارش سالانه این ایستگاه ۵۶ میلی‌متر

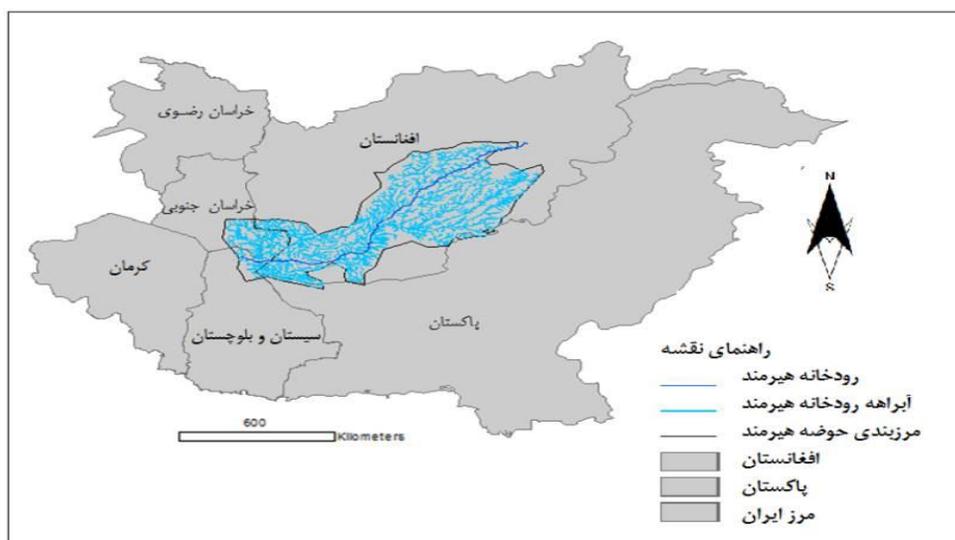
^۱. Helmand

و متوسط تبخیر سالانه آن ۲۰۵۶ میلی متر بوده که در تابستان نیز دمای ناحیه به بیش از ۵۰ درجه می‌رسد (Amini et al., 2021:252). از نظر موقعیت اقلیمی در هیرمند شرایط اقلیمی متفاوتی حاکم است. بر همین مبنا، هیرمند از اقلیم نیمه‌مرطوب سرچشمه گرفته و به اقلیمی گرم و خشک در خاک نیمه شرقی ایران ختم می‌شود (شکل ۲).

جدول ۲- مشخصه‌های رودخانه بین‌المللی هیرمند

۱	حوضه‌های رودخانه در نواحی مرطوب و بخش سفلی و مصب رودخانه در نواحی خشک سیستان (ایران و افغانستان) واقع شده است که متوسط بارندگی آن کم بوده است.
۲	دارای نوسانات شدید فصلی و سالیانه است.
۳	رودخانه هیرمند در بخش سفلی سطح ثابتی ندارد و مسیر آن در طول تاریخ تغییرات زیادی داشته است.
۴	رودخانه هیرمند به دریا نمی‌رسد؛ بلکه به چاله‌های بسته و دریاچه‌های داخلی (هامون‌ها) منتهی می‌شود.
۵	فاصله حوضه از بخش علیا (کوه بابایما) تا سفلی (سیستان و هامون‌ها) بسیار زیاد و حدود ۱۱۰۰ کیلومتر مربع است.

Source: (Ebrahimzadeh et al, 2004: 7)

شکل ۳- موقعیت جغرافیایی حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند تهیه و ترسیم از: (نگارندگان، ۱۴۰۴)

پژوهش حاضر از نظر هدف و کیفیت، جزو تحقیقات کاربردی است و با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی نقش دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی ایران با افغانستان در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند با رویکرد نظری هیدرولیرال دیپلماسی پرداخته و سعی داشته بر پایه مستندات آب مرزی رودخانه مرزی هیرمند به واکاوی دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی دو کشور و مهم‌ترین معضلات و چالش‌های هیدروپلیتیکی آن بپردازد. در نهایت، روش جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات به صورت فیش‌نویسی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی اعم از مقالات علمی و کتب و اسناد آب مرزی مربوط به وزارت نیرو و مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی بهره گرفته شده است.

بحث و یافته‌های تحقیق

دیپلماسی آب در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند

حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند، یکی از حوضه‌های فرامرزی در شرق و جنوب شرق ایران از دیرباز تا به امروز در روابط سیاسی ایران و افغانستان بر محوریت دیپلماسی آب دچار فراز و نشیب‌های زیادی بوده است. طوری که مناقشه و همکاری در روابط هیدروپلیتیکی دو کشور همیشه وجود داشته و تا امروز که این مسأله به‌عنوان یک کنش سیاسی در حال رخ‌نمایی است می‌بایستی مقامات دیپلماسی جمهوری اسلامی ایران به این موضوع اهتمام جدی داشته باشند. بدین ترتیب در روابط هیدروپلیتیکی ایران و افغانستان قراردادهای، عهدنامه‌ها و کنوانسیون‌های متعددی در رابطه با مسائل مرزی و نیز آب رودخانه هیرمند و چگونگی

تقسیم آن میان دو کشور منعقد شده است. بنابراین، لازم است تا با توجه به نقش و اهمیت دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی ایران و افغانستان، مهم‌ترین قراردادهای انعقاد شده میان دو کشور را در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند مورد واکاوی قرار داد که عبارت هستند از:

الف) حکمیت گلدسمیت (۱۸۷۲) و حکمیت مکماهون (۱۹۰۵): این دو حکمیت که برای تعیین کمیت آب یا حقبه و نیز مسائل مرزی ایران و افغانستان در رود هیرمند از سوی دولت انگلیس در افغانستان پیرامون مرزهای شرقی ایران در نظر گرفته شده بودند؛ می‌توان دو حکمیت تحمیلی از سوی دولت انگلیس بر علیه مسائل حقوقی و مرزی ایران و افغانستان قلمداد نمود که هیچ کدام مورد پذیرش دولت وقت ایران قرار نگرفت. بدین ترتیب، افغانی‌ها که همیشه در پی منافع خود در مسأله آب هیرمند بودند، این حق را برای خود محفوظ نگه داشتند و از موقعیت بالادستی خود بر علیه دولت ایران سوء استفاده کردند که در نهایت اختلافات میان دو کشور تشدید گردید و نیز در پی همین دو حکمیت تحمیلی که با دخالت انگلیسی‌ها به سرانجام نرسید، موجب شد تا دو کشور در طی زمان‌های بعدی قراردادهای متعدد دیگری را بر سر مسأله آب در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند منعقد کنند که بعداً در سال ۱۳۰۰ ه.ش ایران و افغانستان با انعقاد عهدنامه دیگری تحت عنوان «عهدنامه مودت» سبب شدند تا روابط دو کشور رو به دوستی بگرایند.

ب) قرارداد آب هیرمند (۱۹۳۹): در قرارداد سال ۱۹۳۹ م. که برابر با ۱۳۱۷/۱۱/۶ ه.ش میان ایران و افغانستان بر سر تعیین حقبه هیرمند منعقد شد. طبق ماده ۱ آن دو دولت توافق کردند که همه ساله هر مقدار آب رودخانه هیرمند که به بند کمال‌خان می‌رسد، میان دو کشور از بند کمال‌خان به بعد بالمناصفه یعنی به صورت ۵۰ به ۵۰ تقسیم شود.^۱ علاوه بر این، دو کشور مطابق ماده ۵ این قرارداد در خصوص نحوه تقسیم آب رودخانه به توافق رسیدند: «برای این که تقسیم و تنظیم آب رودخانه هیرمند از بند کمال‌خان به وجه عادلانه صورت گیرد، مأمورین فنی طرفین در نقاطی که مناسب بدانند در خاک‌های خود مقسم‌های دائمی خواهند ساخت و مخارج ساخت این مقسم‌ها را می‌بایستی طرفین متعاهدین بعد از حصول توافق نظر با یکدیگر در طرح آن به تناسب مقدار آبی که می‌برند، عهده‌دار خواهند بود».

ج) کمیسیون دلتای رود هیرمند: این کمیسیون در تاریخ ۱۹۵۱/۲/۲۸ م. برابر با ۱۳۲۹/۱۲/۹ ه.ش میان دو کشور بر سر تعیین حقبه رود هیرمند تشکیل شد. کار این کمیسیون مبتنی بر آن بود که در گام نخست بتواند مسیر هیرمند را از سرچشمه آن در خاک افغانستان تا انتهای آن در سیستان بررسی کند و در گام بعد سعی کرده تا برای توزیع آب هیرمند به ایران و افغانستان برنامه‌ای ارائه کند. علاوه بر این، از دیگر وظایف این کمیسیون می‌بایستی به انجام مطالعات کامل و کافی، گزارشی دقیق از میزان بارندگی و جریان آب در مسیر هیرمند اشاره کرد که در نهایت این کمیسیون نتیجه کار خود را در سال ۱۹۵۱ م. اعلام کرد که این گزارش در مواردی به نفع دولت ایران بود (Motaghi & Sadeghi, 2013, 209). طوری که برخی موارد آن مطابق مواد قرارداد تعیین حقبه هیرمند در سال ۱۹۳۹ م. می‌باشد.

د) معاهده تقسیم آب رودخانه هیرمند: این معاهده که در رابطه با تقسیم آب رودخانه هیرمند در سال ۱۹۷۳/۳/۱۳ م. برابر با ۱۳۵۱/۱۲/۲۲ ه.ش میان دو دولت ایران و افغانستان به امضاء رسید و مطابق آن که دولتین ایران و افغانستان به دنبال رفع کلیه اختلافات می‌باشند، دو کشور در پی حفظ روابط حسنه بین‌المللی و احساسات ناشی از برادری و همسایگی هستند و هر دو از جانب نمایندگان خود که امیرعباس هویدا از جانب ایران و نیز محمدموسی شفیق از جانب افغانستان بودند، آن را امضاء کردند. مطابق ماده ۲ این معاهده، مجموع آبی که از رودخانه هیرمند (هلمند) در سال نرمال آب یا سال‌های مافوق نرمال آب از طرف افغانستان به طرف ایران تحویل داده می‌شود، منحصر به متوسط جریان ۲۲ متر مکعب آب در ثانیه است و یک مقدار اضافی متوسط جریان ۴ مترمکعب در ثانیه که با سابقه حسن نیت و علایق برادرانه از طرف افغانستان به ایران است، تحویل داده می‌شود.^۲ طوری که، می‌بایستی ۲۶ مترمکعب آب در ثانیه معادل سالانه ۸۲۰ میلیون مترمکعب آب هیرمند وارد خاک ایران شود. بدین معنا که آب رهاسازی شده چیزی کمتر از ۱۰ درصد از آورد کل آب سالیانه هیرمند می‌باشد (Papoli Yazdi & Vosoughi, 2011:103) در خصوص حقبه هیرمند مطابق ماده ۵ این معاهده، کشور افغانستان موافقت کرده که اقدامی انجام ندهد که حقبه ایران را از آب رود هیرمند (هلمند) که مطابق احکام مندرج در مواد دوم، سوم و چهارم این معاهده تثبیت و محدود شده است، بعضاً یا به طور کامل محروم سازد. در این راستا، افغانستان می‌بایستی با حفظ تمام شرایط حقوقی بر باقی آب رودخانه هیرمند، هر طور که بخواهد از آن استفاده کند و آن را به مصرف برساند. در جایی دیگر، همین ماده مقرر می‌دارد که دولت ایران هیچ گونه ادعایی بر آب هیرمند بیشتر از مقادیر تعیین و تثبیت شده فوق ندارد. طوری که، حتی اگر مقادیر آب بیشتر در دلتای سفالی هیرمند (هلمند) میسر باشد و مورد استفاده ایران بتواند قرار بگیرد. در این راستا، ماده ۶ این معاهده که مربوط به حقبه و کیفیت آب رودخانه هیرمند می‌باشد؛ مقرر می‌کند که افغانستان حق ندارد دست به اقدامی بزند که حقبه ایران برای زراعت به‌طور کلی نامناسب شود و یا به مواد شیمیایی حاصله از فاضلاب صنایع به حدی آلوده گردد که با آخرین روش‌های فنی و معمول قابل تصفیه نباشد و استعمال آب برای

۱- سند قرارداد آب رود هیرمند منعقد بین دولت شاهنشاهی ایران و دولت پادشاهی افغانستان، مصوب ۱۸ اردیبهشت ماه سال ۱۳۱۸ ه.ش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

۲- سند معاهده بین ایران و افغانستان راجع به آب رود هیرمند (هلمند)، مصوب ۱۳۵۲/۵/۱۰، وزارت نیرو.

ضروریات معدنی ناممکن و مضر گردد. همچنین، در زمینه اقدامات مشترک دو کشور، ماده ۵ این معاهده مقرر می‌کند که هر نوع آبنیة فنی مشترک که احداث آن به منظور استحکام بستر رود در مواضعی که خط سرحد در بستر رود هیرمند (هلمند) واقع شده است، لازم دیده شود. در نهایت، این معاهده شامل دو پروتکل است که پروتکل شماره ۱ درباره صلاحیت و وظایف کمیساران معاهده راجع به آب رود هیرمند (هلمند) می‌باشد که ماده ۳ این پروتکل به تشریح این وظایف می‌پردازد. مطابق ماده ۷ همین پروتکل، کمیساران ایرانی و افغانی «کمیته مشترک کمیساران» را تشکیل دادند که بعداً به «کمیته مشترک» یاد می‌شد. این کمیته به منظور حل و فصل سریع مسائل ناشی از اجرای وظایفی که به موجب این پروتکل به عهده آن گذاشته شده است، سعی خود را به کار خواهند برد که تصمیم‌های آن در حدود صلاحیت آن لازم الاجراء خواهد بود. همچنین مطابق ماده ۹ همین معاهده، کمیساران می‌بایستی گزارش فعالیت‌های سال آبی ماقبل کمیته مشترک را به دولت‌های مربوطه خویش قبل از اول نوامبر هر سال تحویل دهند. بنابراین، کمیساران می‌توانند در هر موقع دیگری که مناسب بدانند، گزارش‌های دیگری را در داخل حدود وظایفشان که در این پروتکل تعیین شده به دولت‌های مربوطه خویش تسلیم نمایند.

در پروتکل شماره ۲ همین معاهده و مطابق ماده ۲ این پروتکل، در صورتی که اختلاف در تعبیر یا اجرای مواد معاهده بروز دهد و نیز به موجب ماده ۹ این معاهده مذاکرات دیپلماتیک یا بعداً مساعی جمیله مرجع ثالث به حل اختلافات منجر نشود، می‌بایستی اختلافات مذکور به حکمیت واگذار شود. بر این اساس، مطابق ماده ۳ همین پروتکل، هنگامی که یکی از طرفین معاهده بعد از طی مراحل دوگانه مندرج در ماده ۲ این پروتکل ارجاع اختلافات به حکمیت را لازم ببیند، طرف مذکور با توضیح نقطه نفاذ معینه مورد اختلاف می‌بایستی اولاً درخواست تشکیل هیأت حکمیت را مطابق محتویات ماده ۴ این پروتکل بدهد و ثانیاً در صورت لزوم تشکیل دیوان حکمیت را مطابق محتویات ماده ۵ این پروتکل به وسیله یادداشت دیپلماتیک به اطلاع طرف دیگر برساند. مطابق ماده ۴ این پروتکل، می‌بایستی نماینده‌های طرفین در ظرف سه ماه بعد از وصول یادداشت دیپلماتیک که در ماده سوم این پروتکل ذکر شده است، جلسه‌ای دایر و برای حصول موافقت راجع به ترکیب هیأت حکمیت (دریافت حقایق) و طرزالعملی که هیأت مذکور از آن پیروی نماید، تلاش کنند. در نهایت، این پروتکل جزو لایتنجاری معاهده بین ایران و افغانستان راجع به آب رودخانه هیرمند (هلمند) است که مورخ ۲۲ اسفند (حوت) ۱۳۵۱ در شهر کابل به امضاء طرفین رسید. بر این اساس، طبق قرارداد ۱۳۵۱ ه.ش فوق میان دو کشور ایران و افغانستان، حقابه ایران نیز برابر با ۲۶ متر مکعب در ثانیه در نظر گرفته شد و مقرر گردید که تأسیساتی با توافق دو کشور بر روی رودخانه احداث شود و افغانستان تأمین حقابه ایران را تضمین کند. این قرارداد که با یک معاهده میان دولتین ایران و افغانستان راجع به تقسیم آب رود هیرمند و نیز دو پروتکل در تاریخ ۲۲ اسفند ماه ۱۳۵۱ ه.ش همراه بود، در نهایت به امضای طرفین رسید. در این راستا، در تیرماه ۱۳۵۲ ه.ش هنگامی که کودتای رژیم پادشاهی افغانستان به جمهوری تغییر یافت، در خرداد ماه ۱۳۵۶ ه.ش دولت جمهوری افغانستان نیز این معاهده را لازم‌الاجرا خواند و پس از این تاریخ به دنبال کودتاهای پی‌درپی در کشور افغانستان و مسائل متعدد داخلی آن، اقداماتی که گویای نظر دولت‌های بعدی افغانستان در این مسأله باشد، مشهود به نظر نمی‌رسید (Khosravi & Raispour, 2011:891). لذا از مهم‌ترین پایه‌های اصلی همکاری‌های ایران و افغانستان در حوضه هیرمند را می‌توان به ترتیب به موارد زیر اشاره نمود.

- ۱- تعیین حقابه (تعیین حقابه هیرمند به صورت مساوی، تقسیم و تنظیم آب رودخانه هیرمند از بند کمال خان به صورت عادلانه).
- ۲- تقسیم و توزیع آب (تعیین حقابه هیرمند به صورت مساوی، تقسیم و تنظیم آب رودخانه هیرمند از بند کمال خان به صورت عادلانه).
- ۳- افزایش سهم‌آبه ایران (مطابق معاهده ۱۳۵۱ ه.ش متوسط نرمال آبی که از طرف افغانستان به سمت ایران تحویل داده می‌شود، ۲۲ متر مکعب آب در ثانیه و یک مقدار اضافی متوسط جریان ۴ متر مکعب در ثانیه با حسن نیت و علاقه و برادری به ایران تحویل می‌دهد).
- ۴- مسائل مرزی (تعیین مرز میان دو کشور در رودخانه هیرمند)

جدول ۳- قرارداد حقابه هیرمند ۱۳۵۱ میان ایران و افغانستان

ماه	آب تحویلی (متر/ثانیه)	ماه	آب تحویلی (متر/ثانیه)
مهر	۵	فروردین	۳۱/۱۱
آبان	۱۲/۷۳	اردیبهشت	۹/۰۳
آذر	۲۳/۰۴	خرداد	۱۹/۷۳
دی	۳۴/۶۷	تیر	۱۳/۷۳
بهمن	۷/۱۶	مرداد	۹/۳۷
اسفند	۷۳/۱۳	شهریور	۶/۰۱

Source: (Mottaghi & Sadeghi, 2013: 209)

روابط هیدروپلیتیکی ایران و افغانستان

با بررسی یک پیشینه تاریخی روشن می‌گردد که حکمرانی بد آب افغانستان بر روی منابع آب‌های هیرمند هر روز فزونی یافته و حقایق ایران نادیده انگاشته شده است. در بازه تاریخی ۱۳۰۹-۱۳۸۶ ش (۱۹۳۰-۱۹۹۱ م) دولت افغانستان با اقدامی در زمینه ساخت و سازهای آبی متعدد در پروژه دره هلمند منجر به توسعه یک‌جانبه‌گرایی خود در حوضه شده که در این دوران سطح همکاری‌ها و تعاملات میان ایران و افغانستان بسیار مشکل به نظر می‌رسید (Ghoreshi et al., 2021:282-283). در سال ۱۹۴۱ (۱۳۲۰ ش) دولت افغانستان بدون در نظر گرفتن حقایق سیستم در پائین دست حوضه اقدام به احداث سد کجکی نمود که در سال ۱۹۶۶ (۱۳۴۵) این سد با ظرفیتی حدود ۲/۱ میلیارد مترمکعب با هدف تأمین آب و برق احداث و رسماً مورد بهره‌برداری قرار گرفت (Papoli Yazdi & Vosoughi, 2011:102). در یک دوره تاریخی دیگر (۲۰۰۰-۱۹۹۶ م) که با دوران طالبان و حاکمیت آن بر روی رودخانه هیرمند همراه بود، سطح روابط هیدروپلیتیکی دو کشور وارد مرحله جدیدی شد که در این دوران سطح مناقشه و رقابت‌ها نمایانگر امنیت‌شدن موضوع آب هیرمند بین ایران و حکومت وقت افغانستان [طالبان] بود. اما در دوران پساتالبان فصل جدیدی در وضعیت دیپلماسی آب بر روی منابع آب هیرمند شکل گرفت که در نتیجه آن، همکاری‌هایی در اجرای معاهده ۱۳۵۱ ه.ش برای تقسیم آب هیرمند بود. حتی در این دوره کمیته‌ای برای بررسی تأمین حقایق ایران از رودخانه هیرمند تشکیل شد و اقدامات فنی نظری از جمله امور لایروبی و کنترل خسارات سیلاب را مد نظر قرار داد و فضایی برای همکاری بیشتر و مواجهه با مسائل فنی فراهم آورد (Ghoreshi et al., 2021:291).

در یک دهه بعد، نگاه هر دو کشور به مسأله آب هیرمند کاملاً امنیتی بوده و اساساً هر دو کشور سعی داشتند تا آب رودخانه را به نفع حل مسائل و چالش‌های آینده خود مدیریت کنند. در همین راستا، بسیاری از مقامات بلندپایه افغانستان آب را یک کالای بسیار مهم تلقی کردند و حکمرانی خود را بیش از پیش متوجه آب هیرمند ساختند. بدین منظور که بسیاری از مقامات ایران با توجه به احداث سازه‌های آبی که افغانستان در جریان آب هیرمند به سمت سیستم ساماندهی کرده است، احساس نگرانی می‌کنند. طوری که، این مسأله با نفوذ رسانه‌های غربی در افغانستان و شکل‌گیری برخی تحرکات ضدایرانی رو به رو شد که این موضوع سبب گردید تا دولتمردان افغانستان نخواهند به راه‌حلی مشترک بر سر منابع آب مشترک با ایران برسند و از کشورهای ثالث درخواست کمک در تسریع ساخت و ساز پروژه‌های آبی را داشته باشند. از این رو، بسیاری از پروژه‌های کنترل آب به‌طور مستقیم از طریق سرمایه‌گذاری‌های خارجی در افغانستان تشدید شده و بر این موضوع تأثیر گذاشته و عملیات اجرایی بند کمال‌خان نیز سرعت گرفته است (Ibid: 292-293). در حال حاضر، می‌توان ادعان داشت که معاهده هیرمند بین ایران و افغانستان تنها معاهده‌ای است که افغانستان با کشورهای ساحلی در حوضه رودخانه فرامرزی مشترک منعقد کرده که این معاهده سندی محکم برای حکمرانی آب هیرمند به شمار می‌رود؛ اما در خصوص حقایق تعیین‌شده در این معاهده که اساس آن رأی حاصل از حکمیت مک‌ماهون است، نیازهای زیست‌محیطی هامون‌ها مورد غفلت واقع شده است. با توجه به این که عدم تأمین نیازهای زیست‌محیطی تالاب‌های بین‌المللی هامون سبب ایجاد بیماری‌های تنفسی، تهدید امنیت انسانی در ناحیه و نیز آسیب‌های جدی به ساکنان حوضه می‌شود، باز تعریف در نحوه تخصیص حقایق زیست‌محیطی تالاب بین‌المللی هامون از رودخانه‌های هیرمند و سایر رودخانه‌های منتهی به تالاب بین‌المللی هامون از جمله خاش، فراهم‌آوری ضروری است و از این رو در صورتی که شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و امنیتی ج.ا.ایران و افغانستان این امکان را فراهم سازد، توصیه می‌شود به نحوه تخصیص نیازهای زیست‌محیطی تالاب‌های بین‌المللی هامون توجه ویژه‌ای شود و در معاهده‌ای مستقل از معاهده ۱۳۵۱ ه.ش هیرمند (که تنها به نیازهای شرب و کشاورزی پرداخته است) مورد توافق قرار گیرد (Ibid: 293). بنابراین، پس از یک دوره ثبات سیاسی در افغانستان که سطح تعاملات دو کشور در مالکیت، تخصیص و بهره‌برداری از رود هیرمند به بالاترین سطح رسید؛ اما دوباره با سقوط دولت اشرف غنی و ظهور طالبان در این کشور، حاکمیت بر منابع آب‌های مشترک رودخانه دچار حساسیت شده است. طوری که، مسأله آب هیرمند طی سالیان سال منشأ رقابت و اختلافات میان مردم محلی و دولت‌ها بوده که حیات همه آن‌ها به جریان این رودخانه وابسته است. بر این اساس، در پی اقدامات یک‌جانبه‌گرایی طرف افغانی در رودخانه هیرمند که جریان طبیعی رودخانه را به هم زده و کمبود آب در ناحیه سیستم ایران را به حالتی بحرانی در آورده است. امروزه به دلیل وقوع آشوب‌ها و بی‌ثباتی‌های اخیر در این کشور، هیچ کدام از قراردادهای موافقت‌نامه‌های منعقد شده فی‌مابین دو کشور اجرایی نشده و در دوره جدید نیز حتی با وجود برخی از شرایط ثبات سیاسی به وجود آمده در افغانستان، هنوز مسأله مدیریت و چگونگی تقسیم آب رودخانه هیرمند به صورت عادلانه حل نشده است. بنابراین، اختلافات ایران و افغانستان بر سر حقوق حاکمیت آب هیرمند نقش پر اهمیت و انکارناپذیری در تعاملات دیپلماتیک و هیدروپلیتیکی دو کشور داشته و مانع جدی برای همکاری‌های آتی خواهد بود (Gorgich and Khazaei, 2019:66).

هیدروپاور افغانستان

از آن‌جا که افغانستان دارای موقعیتی هیدروپاور است و نیز از قدرت آبی خود به منظور دستیابی به امنیت ملی استفاده نموده و از این طریق سعی کرده تا به توسعه خود که طی چند دهه اخیر از آن بازمانده بود، دست یابد. جایگاه افغانستان به عنوان یک کشور هیدروهمون در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند موجب شده تا آب این رودخانه را برای اهداف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در کنار وابستگی ۹۶ درصدی بخش پائین دست حوضه در کشور ایران به منابع آب ورودی از افغانستان برای تأمین نیازهای انسانی (شرب و کشاورزی) و لزوم تأمین حقایق زیست‌محیطی استفاده کند و تعاملات متعددی را برای رسیدگی به نحوه تقسیم آب مشترک این حوضه شکل دهد (Amir et al., 2021:250). بر این اساس، دولت افغانستان فعالانه سعی کرده تا با طراحی و ساخت سازه‌های آبی بر روی هیرمند قدرت آبی خود را که نمادی از برنامه‌های هیدرولیکی برای کنترل و مدیریت آب رودخانه است، در دست اقدام قرار دهد. لذا افغانستان از موقعیت برتر خود در این زمینه استفاده کرده و در مواقعی به جمهوری اسلامی ایران فشار وارد کرده است. طوری که ایران در این ناحیه با مشکلات عدیده‌ای از جمله کمبود آب مواجه شده است و کاهش سهم آب ایران در این رودخانه نیز بر دامنه مشکلات فزونی یافته و روابط دو کشور را دچار تنش ساخته و آسیب‌های اقتصادی و اجتماعی زیادی را به وجود آورده است. حتی این موضوع سبب شده تا بر مسائل امنیتی دو کشور تأثیرگذار باشد. به گونه‌ای که عدم پایداری طرف افغانی به معاهدات دوجانبه و چندجانبه میان طرفین که در نهایت موجب کاهش دبی آب رودخانه و احداث سدهای بزرگی چون کمال‌خان و کجکی با ظرفیت‌های دوچندان زیاد و نیز احداث بندهای انحرافی دیگر در مسیر رودخانه هیرمند توسط افغانستانی‌ها شده است. این مسأله به همراه یک‌سری از اقدامات مطالعه‌نشده امنیتی دیگری در ناحیه ایران که می‌توان به کانال‌ها و خاک‌ریزها در ناحیه مرزی در بخش‌های هامون صابری و اثرات خشکی آن اشاره کرد، قلمداد نمود (Gorgich and Khazaei, 2019:67-68).

با اتمام فرایند ساخت سد کمال‌خان بر روی هیرمند و آغاز بهره‌برداری آن در فروردین ۱۴۰۰ ه.ش و اظهارات رئیس‌جمهور افغانستان مبنی بر مبادله آب هیرمند با نفت ایران، نگرانی‌هایی را در این زمینه افزایش داده است؛ به ویژه آن که تأمین عمده نیازهای آبی استان‌های خراسان جنوبی و سیستان و بلوچستان ایران و حیات دریاچه هامون (متشکل از تالاب پوزک، صابری و هیرمند) به جریان آب این رودخانه وابسته است. از آن‌جا که رودخانه هیرمند برای دو کشور از اهمیت بسیار زیادی برخوردار بوده و اساساً معیشت مردم و تأمین آب شرب به آن گره خورده است، می‌توان مطرح کرد که هیرمند شاهرگ حیاتی سیستان است؛ زیرا هر گونه تغییری در بالادست رودخانه توسط افغانستان که قدرت کنترل و حکمرانی آب را در دست دارد ایجاد شود این ناحیه دچار حساسیت و آسیب‌های زیادی خواهد شد که در نهایت می‌توان به فقر و بیکاری، پدیده ریزگردها و سایر موارد اشاره کرد (Rashidi, 2021).

این سد با ظرفیت ذخیره ۵۲ میلیون متر مکعب آب، قادر است تا ۱۷۴ هزار هکتار زمین زراعی را آبیاری نموده و به تولید ۹ مگاوات برق و نیز انحراف آب به تالابی تحت عنوان گودزره در جنوب غربی افغانستان بپردازد که از مهم‌ترین طرح‌هایی است که افغانستان را وادار به اجرای چنین پروژه کرده است. با آنگیزی این سد در سال ۱۴۰۰ ه.ش می‌توان پیش‌بینی نمود که ۸۵ درصد نیازهای آبی ناحیه سیستان طی سال‌های آینده دچار خطر می‌شود و سطح دبی آب به سمت تالاب‌ها کاهش پیدا می‌کند و امنیت آبی و غذایی دچار آسیب می‌شوند. بنابراین، بدیهی است که احداث این سد علیرغم این که نمادی از قدرت آبی افغانستان در بالادست حوضه هیرمند بوده، انتظار می‌رود با ایجاد طرح‌های توسعه آبی دیگر بر میزان جریان آب رودخانه تأثیر منفی گذاشته و نیز با اثرگذاری بر حجم جریان آب رودخانه، میزان کیفیت آن را نیز کاهش دهد.

در نهایت، همان‌طوری که بررسی شد، ایران و افغانستان دو کشور همسایه مشترک در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند از گذشته تا به امروز دارای معادله پیچیده‌ای از روابط هیدروپلیتیک بر سر چگونگی تقسیم و تخصیص و توزیع آب هیرمند بودند. بر این اساس، افغانستان با بکارگیری استراتژی خودمحوری همیشه سعی داشته تا از یک‌سو منابع آبی ایران را تضييع کند و از سوی دیگر بر دامنه مناقشات آبی دو سویه بر سر چگونگی و نحوه استفاده و بهره‌برداری از آب رودخانه هیرمند بیفزاید. بنابراین، دولت ایران علیرغم انعقاد قراردادهای عهدنامه‌ها و نیز زمینه‌های حقوقی دیگر در رابطه با آب رودخانه هیرمند و نیز عملکرد کشور افغانستان در بالادست حوضه رودخانه هیرمند از یک دیپلماسی ضعیفی برخوردار بوده و تا به امروز که این کشور با زمینه‌سازی برای احداث و ساخت پروژه‌های آبی چون کمال‌خان که به بهره‌برداری رسیده با عدم رعایت اصول حقوقی و حقایق‌های زیست‌محیطی نواحی پائین دست توسط این کشور، می‌بایستی مسئولان و مقامات طرف ایرانی به دیپلماسی آب در حوضه هیرمند اهتمام جدی داشته باشند. در مجموع، می‌توان اظهار نمود که اقدامات افغانستان در راستای اصل حاکمیت سرزمینی مطلق بوده، اصلی که بیانگر و تأییدکننده مالکیت و حاکمیت تمام عیار دولت بالادستی در مورد رودخانه‌های بین‌المللی است (Alizadeh et al., 2020:50). طوری که، این مسأله سبب شده تا کشور ایران که در موقعیت فرودست قرار دارد، بر اصل حاکمیت سرزمینی مشترک در رابطه با تقسیم و تسهیم آب رودخانه، پافشاری کند. به همین دلیل، ایران باید هر لحظه منتظر اثر تصمیم‌گیری‌های افغانستان در زمینه استفاده از آب هیرمند و تأثیر آن در شکل‌گیری‌های سیاسی باشد. ایران بارها این نحوه حکمرانی آب توسط افغانستان را محکوم اعلام کرده و خواستار یک دیپلماسی چندجانبه شده تا در زمینه بهره‌برداری از آب هیرمند به نتیجه مثبتی برسد. اما بارها این موافقات آبی از سوی افغانستان ملغی شده و روابط سیاسی دو کشور را رو به سردی کشانده

است. طوری که، تا قبل از انقلاب اسلامی هر جا روابط سیاسی دو کشور دوستانه بوده، کشور بالادست (افغانستان) به قراردادهای انعقاد شده، در زمینه آب هیرمند عمل کرده و حتی این کشور ۴ مترمکعب بر ثانیه به حقیقه ایران اضافه کرده و هر جا نیز روابط سیاسی دو کشور دوستانه نبوده و یا اوضاع دو کشور متشنج بوده، حقیقه ایران از رود هیرمند به درستی تحویل داده نشده است (Akbari et al, 2020:232).

جدول ۴- اسناد آب مرزی ایران و افغانستان در حوضه آبریز فرامرزی هیرمند

ردیف	عنوان سند	تاریخ	موضوع
۱	حکمیت گلدسمیت	۱۹ اوت ۱۸۷۲ برابر با ۱۲۵۱/۵/۲۹	تعیین مرز میان دو کشور، تعیین حقیقه هیرمند
۲	حکمیت مک‌ماهون	۱۰ آوریل ۱۹۰۵ برابر با ۱۲۸۴/۱/۲۱	تعیین حقیقه هیرمند
۳	عهدنامه مودت	۱۳۰۰	تعیین حقیقه هیرمند و روابط دوستانه میان دو کشور
۴	قرارداد آب هیرمند	۱۳۱۷/۱۱/۶ برابر با ۱۹۳۹/۱/۲۹	تعیین حقیقه هیرمند به صورت مساوی، تقسیم و تنظیم آب رودخانه هیرمند از بند کمال‌خان به صورت عادلانه، طرد اقدامات و عملیاتی که منجر به کاهش آب طرفین شود، عملیات فنی مشترک.
۵	کمیسیون دلتای رود هیرمند	۱۳۳۹/۱۲/۹ برابر با ۱۹۵۱/۲/۲۸	تعیین حقیقه هیرمند، ارائه برنامه‌های مدون در زمینه توزیع آب هیرمند میان دو کشور
۶	معاهده تقسیم آب رودخانه هیرمند	۱۳۵۱/۱۲/۲۲ برابر با ۱۹۷۳/۳/۱۳	تقسیم آب رودخانه هیرمند، افزایش حقیقه ایران

Source: (Attari & Avarideh, 2016: 321: 318)

مهم‌ترین معضلات و مشکلات هیدروپلیتیکی حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند

۱- کاهش حقیقه ایران از هیرمند و بروز مشکلاتی چون خشکیده شدن تالاب هامون، تغییر اقلیم ناحیه، تشدید ریزگردها، بیابان‌زایی، حرکت ماسه‌های روان، مهاجرت و تهدیدات امنیتی، بیکاری و فقر، تشدید قاچاق کالا و مواد مخدر؛

۲- نگاه ابزاری به آب توسط افغانستان؛

۳- تغییر مسیر رودخانه و به کارگیری روش‌های نوین در استفاده و بهره‌برداری بی‌رویه آب در بالادست هیرمند توسط افغانستان؛

۴- خشکسالی و تشدید نیازهای آبی افغانستان در بخش شرب و کشاورزی؛

۵- زیر پا نهادن معاهدات انعقاد شده میان دو کشور توسط افغانستان؛

۶- تلقی کردن رودخانه هیرمند به عنوان حق انحصاری در بالادست توسط کشور افغانستان؛

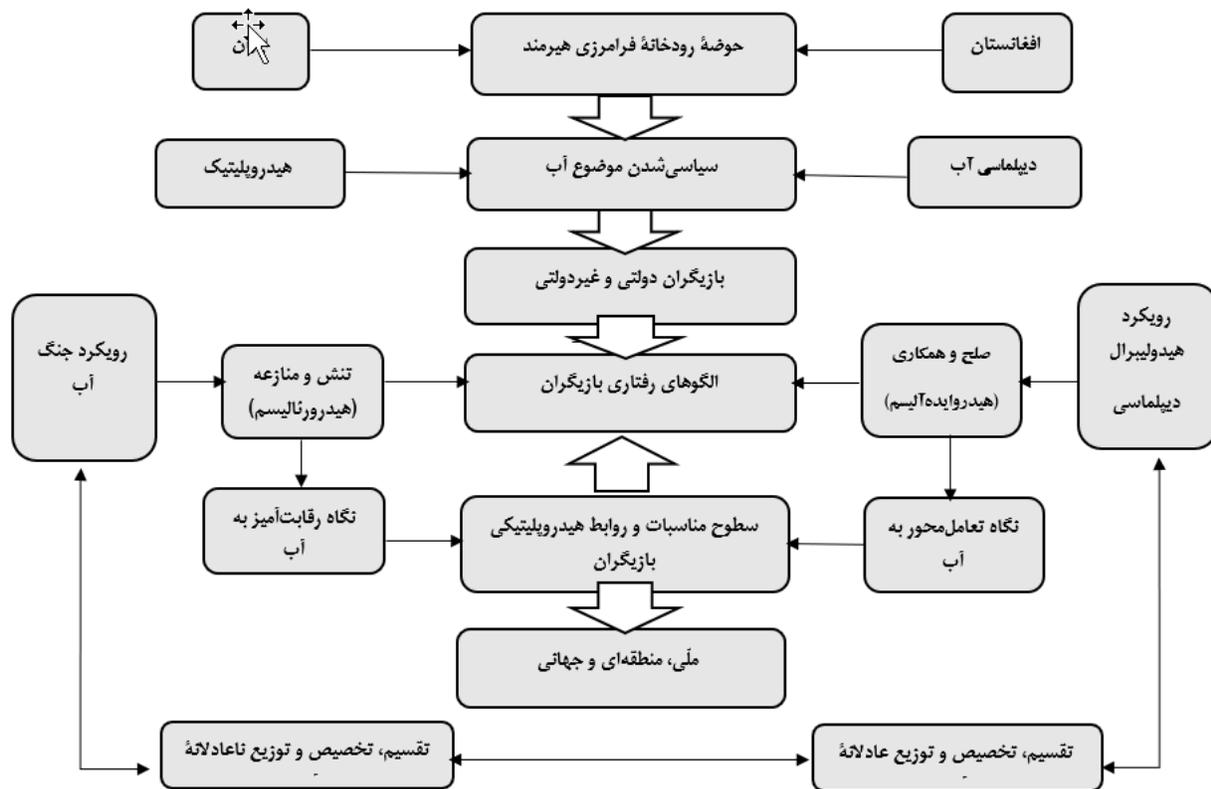
۷- به کارگیری و تسریع روند پروژه‌های سدسازی بی‌رویه بر روی جریان طبیعی رودخانه هیرمند.

پایه‌های دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی ایران و افغانستان در حوضه رودخانه فرامرزی هیرمند مبتنی بر نگاه افغانستانی‌ها به مسأله آب این رودخانه طی چند دهه اخیر از منظر چگونگی مدیریت و تسهیم آب بوده که این روند منجر به حساس شدن بحث آب در روابط هیدروپلیتیکی دو کشور درآمده که انعکاسی از یک واقعیت انکارناپذیر در چگونگی حکمرانی آب و نحوه تعاملات آب‌های مرزی دو کشور در یک دهه آینده خواهد بود. بدین ترتیب، در دوران قبل از روی کار آمدن طالبان جدید، بحث دیپلماسی آب در این حوضه با اظهارات اشرف‌غنی مبنی بر این که «آب را رهاسازی می‌کنیم به شرط دادن نفت!» حساسیت‌های دوچندانی را در مواضع دو کشور بر سر موضوع آب ایجاد کرد و تقریباً می‌توان ادعا کرد که در طی این زمان توجه به موضوع دیپلماسی آب در روابط سیاسی آب‌پایه دو کشور مورد بی‌مهری قرار گرفته و افغانستان سعی کرده تا مواضع خود را بر روی مدیریت منابع آب رودخانه تحمیل کند و حقیقه ایران را نادیده انگارد.

در بررسی‌های صورت گرفته شده در ابعاد حقوقی و دیپلماتیکی دو کشور بر پایه اسناد آب فرامرزی، می‌توان ادعا نمود که بیشترین پایه‌های دیپلماسی آب و تأثیر آن در روابط هیدروپلیتیکی دو کشور در زمینه تعیین حقیقه هیرمند و چگونگی و تقسیم آب بوده که در همین راستا، افغانستان در بالادست حوضه رودخانه هیرمند، سعی داشته تا با عدم رعایت اصول حقوقی و دیپلماتیکی مندرج در قراردادها و پروتکل‌های ناشی از آن که به دنبال آن حقیقه هیرمند در پائین دست تضییع گردیده، روابط هیدروپلیتیکی خود را با ایران رنگ و بوی منفی داده است. طوری که، علیرغم مذاکرات آبی متعددی که دو کشور در زمینه‌های گوناگونی

داشته‌اند، تاکنون افغانستان بر پایه‌های دیپلماسی آب خود با ایران پایبند نبوده و هیرمند را حق انحصاری خود تلقی می‌کند و رژیم حقوقی تعیین شده رودخانه را بارها نقض کرده و منجر به نمایان شدن اثر دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی دو کشور به صورت وجوه منفی (تنش و منازعه) شده است. علاوه بر این، با کاهش حقایق هیرمند که تهدیدی امنیتی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی برای ایران در ضلع شرقی محسوب می‌شود، هر دو دولت می‌بایستی به تقویت پایه‌های دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی خود با دیگری برآیند. از این رو، اگر چه توافقی عادلانه با راهبرد دیپلماسی آب واقعی در زمینه‌های مورد تنش با طرف افغانستانی صورت نگیرد، روابط هیدروپلیتیکی دو کشور در نهایت منجر به تنش خواهد شد.

بنابراین، برای آشکارسازی اثر و نقش دیپلماسی آب در روابط هیدروپلیتیکی دو کشور می‌توان اذعان کرد که تا زمانی که دیپلماسی آب، زمینه‌ساز جریان آب هیرمند به سمت هامون‌ها توسط افغانستانی‌ها باشد و حقایق ایران تماماً بر اساس مواد مندرج در معاهده ۱۳۵۱ ه.ش هیرمند در زمینه تقسیم آب رودخانه هیرمند تحویل داده شود، روابط هیدروپلیتیکی دو کشور از نوع حسنه خواهد بود (تقویت وجوه مثبت و همگرایی هیدروپلیتیک)؛ برعکس هنگامی که دیپلماسی آب بر جریان آب رودخانه هیرمند اثری نداشته باشد و افغانستان به دلایلی از جمله توسعه کشاورزی در بالادست رودخانه آب را به سمت سیستان و هامون‌ها قطع کند و از طرفی نیز نگاه ابزاری خود به آب را برای تحقق بخشی به منافع و اهداف ملی افزایش دهد، روابط هیدروپلیتیکی دو کشور دچار تنش خواهد شد و درگیری‌های مرزی میان دو کشور بر سر آب رودخانه هیرمند بالا می‌گیرد (تقویت وجوه منفی و واگرایی هیدروپلیتیک).

شکل ۴- مدل مفهومی پژوهش ترسیم از: نگارندگان، (۱۴۰۴)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

در چند دهه اخیر، منابع آب به‌ویژه در مناطق خشک و نیمه‌خشک جهان به یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر روابط بین‌الملل و سیاست خارجی دولت‌ها تبدیل شده است. در این میان، حوضه‌های رودخانه‌های فرامرزی، به‌مثابه فضاهایی پیچیده و حساس، بستر ظهور رقابت‌های هیدروپلیتیکی فزاینده‌ای بوده‌اند. با افزایش کمبود آب، دولت‌ها به ناچار درگیر فرایندهایی پیچیده برای تأمین منافع ملی خود شده‌اند که این روند در بسیاری از موارد، امنیت و سیاست را به لایه‌های مدیریت منابع آب پیوند زده است. در چنین شرایطی، اگر چه آب در ظاهر به عاملی برای رقابت تبدیل شده، اما بر پایه رویکرد نوین «هیدرولیبیرال دیپلماسی»، می‌توان آن را به بستری برای همگرایی، گفت‌وگو و مشارکت تبدیل کرد؛ به‌ویژه زمانی که نگاه دولت‌ها از مواضع سخت‌افزاری و تقابلی به سوی

ساز و کارهای نرم‌افزارانه و تعاملی سوق یابد. در تحلیل روابط هیدروپلیتیکی ایران با کشورهای همسایه، به‌خصوص افغانستان، نشان می‌دهد که علی‌رغم ظرفیت‌های همکاری، همچنان بخش قابل توجهی از تعاملات آبی در چارچوبی واگرایانه و تنش‌زا باقی مانده است. رودخانه هیرمند به عنوان یکی از مهم‌ترین رودخانه‌های فرامرزی میان ایران و افغانستان، نمودی از این روند بوده است. در چند دهه گذشته، علیرغم وجود معاهده‌ها و اسناد حقوقی مانند معاهده سال ۱۳۵۱ ش روابط دو کشور حول محور این رودخانه نه تنها به تعادل نرسیده؛ بلکه در موارد متعددی دستخوش تنش و بی‌اعتمادی شده است. افغانستان، با بهره‌برداری فزاینده از آب هیرمند در بالادست، ساخت سدهای متعدد مانند کمال‌خان و کجکی، و اتخاذ سیاست‌های کنترلی بر جریان طبیعی رودخانه، زمینه‌های کاهش حقابه ایران و در نتیجه پیچیده‌تر شدن وضعیت حوضه را فراهم کرده است. در این میان، برخی عوامل اصلی مؤثر بر روند واگرایی را می‌توان شامل مواردی چون: عدم اجرای تعهدات معاهده‌ای از سوی افغانستان، برداشت‌های غیرمجاز از منابع آبی، نبود سیستم‌های شفاف و مشترک نظارت فنی، درک مالکیت‌محور و مطلق‌گرایانه افغانستان نسبت به منابع آبی و استفاده ابزاری از آب در بازی‌های سیاسی و منطقه‌ای دانست. این عوامل نه تنها سبب کاهش سطح اعتماد دوجانبه شده‌اند؛ بلکه روند گفت‌وگوهای هیدروپلیتیکی را به مسیری پرنوسان و بعضاً بن‌بست‌گونه سوق داده‌اند.

بر اساس رویکرد «هیدرولیبیرال دیپلماسی»، می‌توان از همین بسترهای تنش‌زا به‌عنوان فرصت‌هایی برای توسعه همکاری بهره برد. در این رویکرد، آب نه به‌عنوان «ابزار قدرت»؛ بلکه به‌عنوان «بازار مشارکت» و «وسيله‌ای برای توسعه همگرایی» در نظر گرفته می‌شود. چنین دیدگاهی مستلزم عبور از دیپلماسی آبی منفعل به سمت دیپلماسی فعال، معطف و آینده‌نگر است. یعنی به جای تمرکز صرف بر گذشته و تخلفات محتمل، باید به سمت خلق ساز و کارهای نوین، اعتمادسازی نهادی، و مدیریت مشارکتی حوضه حرکت کرد. در این مسیر، تقویت گفت‌وگوهای چندسطحی، بهره‌گیری از نهادهای ثالث و ارتقای نقش نخبگان فنی و جامعه مدنی نیز از اهمیت زیادی برخوردار است. بر همین اساس، می‌توان گفت که چشم‌انداز روابط آبی ایران و افغانستان در دهه پیش رو تا حد زیادی وابسته به نحوه بازیگری دو دولت در حوزه دیپلماسی آب خواهد بود. اگر دو کشور بتوانند با بهره‌گیری از چارچوب‌های هیدرولیبیرال به سمت ایجاد ساز و کارهای پایدار و توافق‌های اجرایی مشترک حرکت کنند، می‌توان انتظار داشت که رودخانه هیرمند از وضعیت فعلی فاصله گرفته و به نقطه همگرایی و همکاری بدل شود. اما در صورت تداوم نگاه ابزاری و انحصارگرایانه به منابع آب، نه تنها چشم‌انداز همکاری تضعیف خواهد شد؛ بلکه حوضه بیش از پیش مستعد تنش و منازعه خواهد گردید.

در نهایت، چنانچه دیپلماسی آب در بستر هیدرولیبیرال تقویت شود، امکان دستیابی به وضعیتی باثبات، متوازن و پایدار در حوضه هیرمند فراهم خواهد شد؛ وضعیتی که ضمن تضمین حقوق تاریخی و قانونی ایران، نیازهای مشروع و انسانی افغانستان را نیز دربرگیرد. تحقق این هدف نه تنها به سود منافع ملی هر دو کشور خواهد بود؛ بلکه از منظر منطقه‌ای نیز الگویی از مدیریت مشارکتی منابع طبیعی در شرایط کم‌آبی ارائه خواهد کرد. الگویی که می‌تواند الهام‌بخش بسیاری از دیگر حوضه‌های رودخانه‌ای پرچالش در منطقه و جهان باشد.

References

- Ahmadian-Shalchi, N. (2010). Geographical Perspectives of Iran (rivers), first edition, Astan Qadres Razavi Publishing House. <https://www.gisoom.com/book/157093> [In Persian].
- Akbari, N., Mashhadi, A., and Kazemiforushani, H. (2020). Legal aspects of exploiting Hirmand, Public Law Research Quarterly, Volume 22, Number 68, Fall. doi: 10.22054/qjpl.2019.37210.1987 [In Persian]
- Alizadeh, H., Zahiri, A.R., and Salimi, S. (2020). A comparative study of the use of water in the Hirmand border river with the basic principles of the 1997 United Nations Convention, Border Studies Quarterly, Volume 8, Number 4, Winter, pp. 49-60. <https://www.magiran.com/p2249723>. [In Persian]
- Allouche, J. (2020). Nationalism, Legitimacy and Hegemony in Transboundary Water Interactions, Water Alternatives 13(2), Volume 13, pp. 286-301. <http://www.water-alternatives.org/>.
- Amini, A & Others. (2021). Transboundary Water Resources Conflict Analysis Using Graph Model for Conflict Resolution: A Case Study—Harirud River, Discrete Dynamics in Nature and Society, Volume 2021, pp. 1-12. <https://doi.org/10.1155/2021/1720517>
- Amini, A., Ghoreishi, S.Z., and Mianabadi, H. (۲۰۲۱). Reading the 1973 Hermand Treaty based on the interpretation principles of the 1969 Vienna Convention, Scientific Journal of Water and Irrigation Management, Volume 11, Number 2, Summer, pp. 273-249. <https://doi.org/10.22059/jwim.2021.324894.876>. [In Persian]
- Attari, J., and Avrideh, F. (2016). Analytical review of Iran's border water contracts with its neighbors, Energy Law Studies Quarterly, Volume 3, Number 2, Autumn and Winter, pp. 315-338. <https://doi.org/10.22059/jrels.2017.226824.105> [In Persian]
- Barua, A & Others. (2019). Re-Interpreting Cooperation in Transboundary Waters: Bringing Experiences from the Brahmaputra Basin, Journal Water 2019, pp. 2-22. <https://doi.org/10.3390/w11122589>

- Beer, F. A., and Hariman, R. (2012). Realism and rhetoric in international relations. In Post-realism: The rhetorical turn in international relations (pp. 1-30), Michigan State University Press. <https://www.jstor.org/stable/10.14321/j.ctt7zt5q8>.
- Brethaut, Ch & Others. (2021). Exploring discursive hydrogeopolitics: a conceptual framework and research agenda, International Journal of Water Resources Development. pp. 2-16. <https://doi.org/10.1080/07900627.2021.1944845>.
- Ebrahimzadeh, I., Lashkaripour, G.R., and Moridi, A.A. (2004). The influence of geological factors in changing the course of the Hirmand River and its historical role in the relocation of settlements in Sistan, Journal of Geography and Development, second year, number 4. [10.22111/gdij.2004.3881](https://doi.org/10.22111/gdij.2004.3881) [In Persian]
- Furlong, K. (2006). Hidden theories, troubled waters: International relations, the 'territorial trap', and the Southern African Development Community's transboundary waters. Political Geography, 25(4), 438-458. DOI: [10.1016/j.polgeo.2005.12.008](https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2005.12.008)
- Genderen, R. & Rood, J. (2011). Water Diplomacy a Niche for the Netherlands? Netherland Institute of International Relations 'Clingendael', December 2011. <https://www.clingendael.org/publication/water-diplomacy-niche-netherlands>
- Gorgich, F., and Khazaei, Z. (2019). Investigating the impact of Hirmand hydrogeopolitics on the national security of the Islamic Republic of Iran, Political Science Quarterly, 14th year, 47th issue, summer. https://journals.iau.ir/article_667771.html. [In Persian]
- Imran, M. & Others. (2021). Hydrogeopolitics and Conundrum of Transboundary Water Issues: A Case Study of South Asia, Journal of Politics and International Studies, Vol. 7, No. 1, January–June 2021, pp.17–35. <https://jpis.pu.edu.pk/45/article/view/92>
- Jeffrey, W. & Meiser, FEB. (2018). Introducing Liberalism in International Relations Theory, Journal E-International Relations, Feb 18, pp. 1-4. <https://www.studocu.com/>
- Kamran, H., Yari, E., and Abedi, M. (2017). Iran's environmental security and national security in the context of border hydrogeopolitical developments; Case study: Hariroud, Geofria (Quarterly scientific research and international magazine of the Geographical Society of Iran), new period, year 15, number 52, spring, pp. 305-328. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1396727/> [In Persian].
- Kehl, J. R. (2011). Hydrogeopolitical complexes and asymmetrical power: Conflict, cooperation, and governance of international river systems. Journal of World-Systems Research, XVII (1), pp. 218–235. DOI: [10.5195/jwsr.2011.429](https://doi.org/10.5195/jwsr.2011.429).
- Keskinen, M. & Salminen, E. & Haapala, J. (2021). Water diplomacy paths – An approach to recognise water diplomacy actions in shared waters, Journal of Hydrology, pp. 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.jhydrol.2021.126737>.
- Khalidi, H., Mirzaei, M.A., Pirdashti, H., and Samad Golestanzadeh, H. (2014). Investigating the role of border rivers in Iran-Iraq relations (Arvandroud case study), Marz Faculty of Science and Technology, No. 3, pp. 53-81. <https://www.magiran.com/p1547496> [In Persian]
- Khosravi, M., and Raispour, K. (2011). Hirmand, the most important factor behind the conflict between Iran and Afghanistan, the National Conference on Border Cities and Security; Challenges and approaches, April 30 and 31, University of Sistan and Baluchistan. <https://sid.ir/paper/818568/fa>. [In Persian]
- Koof, H. (2016). «Cross-border Environmental Peace» as the Interaction of Regional Norms and Local Power: Lessons from Cross-Regional Analysis of Water Security Debates, Revista de Pazy Conflictos, vol. 9, núm. 2, 2016, pp. 19-42. Doi: <https://doi.org/10.30827/revpaz.v9i2.5321>
- Mianabadi, H., and Ghoreshi, Seyyedeh Zahra (2022). Explaining the paradigms of realism and liberalism in hydrogeopolitical relations, Geopolitics Quarterly, 18th year, first issue, Spring, pp. 186-150. [20.1001.1.17354331.1401.18.65.6.2](https://doi.org/10.17354331.1401.18.65.6.2) [In Persian]
- Motaghi, Afshin and Sadeghi, Musa (2013). Political geography of waters with an emphasis on Iran's water resources, first edition, Jihad Academic Publications. <https://www.isba.ir/Default/BookDet>. [In Persian]
- Nagheeb, M. & Warner, J. (2018). The geopolitical overlay of the hydrogeopolitics of the Harirud River Basin, Int Environ Agreements (2018) 18, pp.839–860. <https://doi.org/10.1007/s10784-018-9418-9>
- Nejati, M.H. (2021). The Role of Liberalism in International Relations, Egyptian Journal of Archeology 18(6), pp. 512-527. <https://doi.org/10.1007/s10784-018-9418-9> [In Persian]
- Omidvar, K. (2015). Water resources of Iran, Yazd University Press. https://press.yazd.ac.ir/book_641.html [In Persian]
- Papli-Yazdi, M.H., and Vosoghi, F. (2011). A look at Iran's water diplomacy (Hydrogeopolitics), first edition, Popeli Publications. <https://iranwaterdiplomacy.com/> [In Persian]

- Rai, S. P., Wolf, A. T., Sharma, N., & Tiwari, H. (2016). Hydropolitics in transboundary water conflict and cooperation. *River System Analysis*. http://dx.doi.org/10.1007/978-981-10-1472-7_19.
- Rashidi, M. (2021). The construction of Kamal Khan Dam on the Hirmand River from the perspective of international law (part one), *Iranian Association of United Nations Studies*. <https://unstudied.ir/> [In Persian]
- Shahbazbegian, M.R. & Turton, A. & Mousavi Shafae, S.M. (2016). Hydropolitical Self-Organization theory; system dynamics to analyse hydropolitics of Helmand transboundary river, *Water Policy* 18 (2016), pp. 1088-1119. DOI: [10.2166/wp.2016.204](https://doi.org/10.2166/wp.2016.204)
- Sinaii, V., and Jamali, J. (2018). Economic diplomacy c. A. Iran in Afghanistan and the management of water disputes between the two countries (using the institutional economic approach), *Strategic Public Policy Studies Quarterly (Globalization Strategy Studies)*, Volume 8, Number 28, Fall, pp. 69-93. https://sspp.iranjournals.ir/article_33907.html. [In Persian]
- Taghizadeh Ansari, M. (۲۰۱۴). Political Economy of Climate Change and Challenges Facing the Main Actors, *Scientific Research Quarterly of Global Politics*, Volume ۳, Number ۳. https://interpolitics.guilan.ac.ir/article_14.html. [In Persian]
- Tayia, A. (2019). Transboundary Water Conflict Resolution Mechanisms: Substitutes or Complements, *Juornal Water* 2019, 11, 1337; <https://doi.org/10.3390/w11071337>.
- Warner, J., & de Man, R. (2020). Powering hydrodiplomacy: How a broader power palette can deepen our understanding of water conflict dynamics. *Environmental Science & Policy*, 114, 283-294. DOI: [10.1016/j.envsci.2020.08.015](https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.08.015)
- Wolf, A. (2007). *Hydropolitical Vulnerability and Resilience Along International Waters: Europe*, International Kindle Paperwhite, Illustrated Edition. <https://www.loc.gov/item/2021762664/>
- Zhang, W. (2013). *Self-organization: Theories and Methods*, Published by Nova Science Publishers, Inc, New York. <https://www.researchgate.net/publication/261111111>
- Zhupankhan, A. & Tussupova, K. & Berndtsson, R. (2017). Could Changing Power Relationships Lead to Better Water Sharing in Central Asia?, *Journal Water* 2017, 9, 139. doi:[10.3390/w9020139](https://doi.org/10.3390/w9020139).